

התמודדותו של הממשל המנדטורי עם בעיית האריסים בפרשת "ואדי חווארת", 1929-1933

מבוא

רכישת ואדי חווארת, כ-30,000 דונם, על ידי הקרן הקיימת לישראל (הקק"ל) בשנת 1929 היתה הרכישה הגדולה ביותר מאז נקנה עמק יזרעאל ועד קום המדינה, להוציא את הזיכיון על עמק החולה (1934). היא היותה פריצת דרך בתהליך הצבר הקרקעות היהודי. שטחי ואדי חווארת היוו מחצית מכלל 64,000 דונם שרכשו היהודים בשנת 1929, וזאת לעומת כ-20,000 דונם בממוצע לשנה שנרכשו בתקופה זו. היתה זו גם דריסת הרגל הראשונה של הקק"ל בשרון, שהיווה עד אז "טריטוריה" של ההון הפרטי בעיקר, והיא הצביעה על משקלו ההולך וגובר של ההון הלאומי ברכישת קרקעות. השטח יועד להקמת תשתית של התיישבות רחבת ממדים במסגרת "התיישבות האלף". כמו כן, השלים ואדי חווארת את הרצף הטריטוריאלי בין שני חלקי מישור החוף, השרון הצפוני והדרומי, והיה חשוב כגורם ביטחוני במיוחד לאחר "מאורעות 1929".¹

עם גיוס הכסף הדרוש הושלם השלב הראשון של הרכישה. השלב השני היה כרוך בהעברת הבעלות על הקרקעות בטאבו. מקור הסבך המשפטי שבהעברת הבעלות על ואדי חווארת לקק"ל נעוץ היה במישכון הארמה תמורת חוב על ידי בעליה, אנטון בישארה תיאן (ערכי מרוני).² ב-1928 הוציא בית המשפט המחוזי בשכם צו למכירתה הפומבית, על סמך תביעתם של בעלי המשכנתא.³ את התביעה ייצג עורך הדין עוני עבד אל האדי. בשיתוף פעולה חשאי עם חנקין ובעבור שוחד הצליח עוני עבד אל האדי (יחד עם אחיו) למנוע פשרה בין בעלי החוב לבעלי

1. ראה שלום רייכמן, ממאחו לארץ-מושב, ירושלים 1979, עמ' 60.
2. רשימות היוורשים הקשורים למשא ומתן על הקנייה, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), תיקי ואדי חווארת 1929-1929 (להלן: תיקי ואדי חווארת 1929-1929); יוסף ויץ, מגילת האדמה, פירות, ירושלים תשי"ב (להלן: ויץ), עמ' ק"ט-ק"ג; מכתב צ'נסלור אל פאספילר, 1.3.1930, גנוז המדינה (להלן: ג"מ) C.O.733.190.77182.
3. הודעת משרד ההוצאה לפועל, כי עורך הדין עוני עבד אל האדי מוציא למכירה פומבית בשם בעלי המשכנתא את האדמה הרשומה על שם אנטון תיאן, בנו של בישארה תיאן, שמשכן אותה להני אסטרג'יון, מצורפת למכתב מ-11.9.1933, אצ"מ, KKL5, קופסא 660, תיק מס' 7 (להלן: קק"ל, תיק מס' 7).

הארמיה, ולהביא לכלל מכירתה של אדמת ואדי חווארת לקק"ל במסווה של מכירה פומבית.⁴ שנים אחדות לאחר מכן, משהופיע כאחד מראשי התנועה הלאומית הפלסטינית וכמנהיג מפלגת האיסקאלא, ייצג עוני עבד אל האדי את תביעת אריסי ואדי חווארת נגד מכירת האדמה לקק"ל.

לאחר כחודשיים של בירורים משפטיים אישר בית המשפט ב-20.4.1929 את המכירה, וב-27.5.1929 נרשמה האדמה בספרי האחוזה של טול כרם על שם הקק"ל. הקק"ל מצדה הרוויחה רווח כפול מהמכירה הפומבית: מבחינה כספית – היא סיכמה בחשאי עם בעלי האדמה כי תשלם בתשלומים את הסכום עליו הוסכם ביניהם (במכירה פומבית, על פי החוק, היה על הקונה לשלם את כל הסכום מיד); מבחינה חוקית – היא נהנתה מהיתרונות שהעניקה קנייה ממשרד ההוצאה לפועל. קנייה כזו העניקה בעלות אוטומטית (תוך 90 יום) וביטלה את זכות האריסים להגנה בתוקף הפקודה להגנת מעבדים, ואת זכותם לבכורה ברכישת קרקע המוצאת למכירה (זכות "בר מצר" על פי החוק העות'מאני).⁵ בכך אמורה היתה הפרשה להסתיים.

עד מהרה הסתבר, שהעברת הבעלות המשפטית בטאבו לא היתה ערובה לכך שהקק"ל תוכל לממש את בעלותה. אריסי ואדי חווארת, כ-1200 במספר, סירבו לעזוב את המקום, ודרשו כי תינתן להם אדמה חליפית בוואדי עצמו.⁶ הקק"ל הגישה לבית המשפט תביעה להוצאת צו פינוי נגדם, אולם אנשי ואדי חווארת

4. על פי עדותו של מר בן שמש, עורך הדין של הקק"ל במשפט, קיבל עוני עבד אל האדי דמי שוחר מחנקין (אריה ל. אבנרי, ההתיישבות היהודית וטענת הנישול 1878-1948, תל-אביב 1980 [להלן: אבנרי, עמ' 120]), וראה גם "אלף בא" הרמשקאי (מצוטט ב"דבר", 24.7.1933) ו"אל ג'אמיעה אל ערבייה", 23.7.1933 (ראה ג"מ, Arab Press Extracts, 1933). ב-4.11.1928 היה בידו חנקין חוזה מכירה (שנשמר בסוד) חתום על ידי 11 מתוך 13 היורשים (אנג'לינה תיאן, 3 בני משפחה מיפו, אורח לבנוני שחי בארגנטינה, 5 אחרים, כנראה אורחים מצריים ואנטון תיאן שחי בבירות). על רכישת האדמה חופשית מכל הגבלות, ראה חוזה מכירה ומכתב מ-4.11.1928, תיקי ואדי חווארת 1927-1929. בסופו של דבר הועמד הסכום על 125,000 לא"י, לבד מרמי רישום וריבית על התשלומים (וס'ה 144,210 לא"י). 62,278 לא"י שולמו במוזמן במכירה הפומבית (41,000 לא"י, המחיר הנקוב והוצאות). ראה חשבון הקנייה של ואדי חווארת לפי חישובי "החברה להכשרת הישוב", 21.8.1929, תיקי ואדי חווארת 1927-1929, וכמו כן מכתב צ'נסלור אל פאספילד (שבו נקוב סכום של 125,000 לא"י), 1.3.1930, ג"מ C.O.733.190.77182.

5. ויי, עמ' קי"ד-קט"ו; ע. אשבל (עורך), ששים שנות הכשרת הישוב, ירושלים 1979 (להלן: אשבל, עמ' 84, 89).

6. על נקודת מבטם של האריסים לא ניתן לעמוד מכלי ראשון, שהרי לא השאירו אחריהם תיעוד בכתב, וכל הידוע על עמדתם הגיע אלינו באמצעות צד שלישי (עיתונות עברית וערבית, אנשי ה-C.I.D.) או בנסיבות מיוחדות כגון הצהרות פומביות או שיחות עם אנשי ממשל, שבהן צוינה עמדתם.

מיאנו לקבל את הדין, בהוראת הממשלה ובהסכמת ההנהלה הציונית בירושלים נדחתה הוצאת הצו לפועל. השלטונות חששו מפני השלכותיו של פינוי בכוח על רקע "המאורעות" שנתרחשו זה עתה. בכך, למעשה, הופקע הסכסוך על הקרקע מידי הקק"ל והפך להתמודדות ישירה של ממשלת המנדט עם האריסים. לאור הקשיים שעוררו ההליכים המשפטיים, נדרש גם שר המושבות לפרשה. הוא התיר לממשלת המנדט לזיזם תכנית ליישובם של אריסי ואדי חווארת ואף ניאות בשלב מסוים לתקצב אותה. אף על פי כן, ולמרות שאהדת הארמיניסטרציה המנדטורית היתה נתונה לאריסים, לא עלו היזמות יפה, ובתום ארבע שנים גוועה הפרשה מאליה.

א. התמודדותה של מערכת המשפט המנדטורית

1. הרקע המשפטי

מבנה החברה הכפרית במזרח התיכון, שנשמר במשך מאות בשנים, התבסס על החזקתה ועיבודה של אדמה משותפת – "מושאע" – שחולקה בין החמולות בהגרלה אחת לכמה שנים. מבנה זה התערער עם התפשטות של ההון האירופי והתרחבות האינטרסים האירופיים במזרח התיכון. אלה הביאו לעלייתו של מעמד עירוני, שהתפרנס משירותים וממלאכה וייצא את התוצרת החקלאית המקומית לשווקים הבינלאומיים. סקטורים אלה התפתחו והתעצמו לאחר מלחמת העולם הראשונה. בארץ ישראל הואץ התהליך הודות להתיישבות ולהון היהודיים.

נהוג לראות בחוק הקרקעות העות'מאני של 1858, שעל פיו הותר למעבד לפתח אדמות מדינה שוממות ("מואת") ולהשיג בריעבד בעלות רשמית עליהן תמורת תשלום נאות ("ברדל-אל-מתל"),⁷ את ראשית הפרת האיזון ביחסי החברה הכפרית ואת תחילת התפשטות הבעלות הפרטית. החוק הסיר את ההגבלות, שהיו מוטלות על הסוג הנפוץ ביותר של אדמות מדינה ("מירי"), והתיר למשתמש בהן למוכרו, למשכנו ולנהוג בהן מנהג בעלים (החל משנת 1869 נתאפשרה הפיכתן לאדמה פרטית גם באופן רשמי – "מולק").⁸ מטרת החוק היתה לעודד את המחזיקים בקרקע לרשום אותה בטאבו, כך שניתן יהיה לאלצם להתפקד אצל הרשויות ולא להתחמק מהחובות השונות, שהשלטון הטיל עליהם. הכפריים, מחשש פן יכביד המשטר את עולו, העדיפו לרשום רק חלק מאדמותיהם על שמם או לא לרושמן כלל. בצר להם פנו הפלחים אל בעלי הכסף ואל המלווים בריבית, ואלה ניצלו

7. תקנה זו בוטלה בשנת 1921 והפכה שימוש באדמות "מואת" להסגת גבול.

8. א. גרנובסקי, המשטר הקרקעי בארץ ישראל, תל-אביב 1949 (להלן: גרנובסקי), עמ' 17,

את מצוקתם ורשמו את הקרקעות על שמם הם, תוך ליגליזציה של יחסי התלות והפיכתם מאיכרים עצמאיים לאריסים. כתוצאה מכך החל תהליך של ריכוז קרקעות בידי שכבת יומים עירונית, בידי בעלי השפעה מקומיים וראשי שבטים, ובעיקר בידי משפחות סוחרים לבנוניות, סוריות ומצריות עשירות. התהליך הואץ בעקבות התרוששות הפלחים תחת נטל המסים ושקיעתם בחובות בשל הרווח הרל שהפיקו מעבודתם, ואילו מוסד האריסות הפך לנדבך חשוב של החברה הערבית הכפרית (קרוב ל-10%). האריסות היתה, למעשה, בלתי מוגבלת בזמן ועברה בירושה. הגם שלא היתה מעוגנת בשום הסכם ואף לא בעל פה, הפכה מכוח המנהג למוסד קבוע, שנברל מבעלות של ממש רק בתשלום דמי האריסות שנגבו מהאריס.⁹

החוק המנדטורי הורכב מחוקי מנהג, חוקים עות'מאניים וחוקים קולוניאליים.¹⁰ בתחום הכלכלי מיעטה ממשלת המנדט לשנות חוקים,¹¹ אך בנוגע לקניין קרקעי ולמעמד האריסים, הוענקה לנציב העליון בארץ ישראל סמכות לשנות את החוק והמנהג אפילו עוד לפני כינונו הרשמי של השלטון המנדטורי. שינוי בחוק רישום הקרקעות (פקודת העברת קרקעות משנת 1920 ו-1921) התייר לחברות, ובכללן לקק"ל כמובן, לקנות קרקע והפך את הרישום בטאבו לצורת בעלות חוקית בלעדית. הוא ביטל, למעשה, את הנוהג הבלתי כתוב לגבי זכות החזקה של האריסים ושל כל בעלות בלתי מעוגנת בספרי האחוזה. נחלות שגבולותיהן לא תאמו את הרישום בטאבו, או שלא היו רשומות על שם בעליהן, הפכו נושא

9. ראה לנושא זה: גרנובסקי, עמ' 285-281; Y. Porat, "The Land Problem in Mandatory Palestine", *Jerusalem Quarterly*, Fall 1976, pp. 20-21; John Ruedy, *The Transformation of Palestine* (Ibrahim Lughud, ed.), U.S.A. 1971; D. Warriner, "Land Tenure Problems in Fertile Crescent", *The Economic History of the Middle East: 1880-1914* (C. Issawi, ed.), Chicago 1966, p. 75

10. בעיית המשפט הקרקעי היתה מוכרת למחוקק הבריטי מקולוניות אחרות באפריקה, בהודו ובמזרח התיכון. החוק הנוהג, הכתוב והבלתי כתוב, לגבי בעלות על הקרקע והשימוש בה, היווה בחברות אגרוניות אכן יסוד לסדר החברתי והיה מעוגן בדת ובמסורת. שינוי היה כרוך לעתים קרובות בסכנת ערעור הסדר החברתי כולו; אי שינוי יצר תרבות מסובכת של מערכת חוקים חדשה (מערבית) ושל חוקים ונוהגים קודמים, ביחוד בחברות מוסלמיות שבהן היתה מפותחת בעלות משותפת וזכות שימוש בקרקע ללא תלות בבעליה הרשמיים. ראה למשל, C.K. Meek, *Land Law and Custom in the Colonies*, London 1968, p. 245

11. בפועל גדל הפער בין המגזר המסורתי, שהיה ערבי ברובו, לבין המגזר המודרני (העירוני והכפרי), שהיה יהודי ברובו. ראה נחום גרוס, המדיניות הכלכלית של ממשלת המנדט (הערות לטיוטה), המכון למחקר כלכלי בישראל ע"ש מוריס פאלק, ירושלים 1981, עמ' 31-34. המודרניזציה בחקלאות הערבית נבעה בעיקר ממכירת קרקעות ליהודים ומניצול הרווח להשקעה בעיבוד אינטנסיבי, אך ממדיה היו מועריים. שם, עמ' 16-17, 53.

לכירורים משפטיים, שעבורם הוקם מנגנון משפטי מיוחד.¹² עקב עידוד הבעלות הפרטית על הקרקע ונזילותה וכתוצאה ממכירתה ליהודים שעמדו על כך שהקרקע הנרכשת על ידם תהיה פנויה מאריסים, נשחק מעמד האריסים. עד אז לא היה יחסם של האריסים אל הקרקע שממנה התפרנסו שונה בפועל מזה של שכניהם הפלחים, שהחזיקו בבעלות רשמית על חלקותיהם, והתבטא בעיקר בתשלום מס חכירה.

המחוקק המנדטורי היה מודע מלכתחילה למעמדם המשפטי הלקוי של האריסים ולעובדה, כי הם הראשונים להיפגע מהשינויים שיוזם ובעיקר מעידוד הסחר בקרקעות. תביעות אריסים, על אף שלא היו מעוגנות בחוק, זכו לא פעם ליחס של "לפנים משורת הדין".¹³ בבתי דין לקרקעות, שהוקמו על פי פקודה משנת 1921, חויב מוכר הקרקע לספק לאריס, שנושל מפרנסתו עקב המכירה, אדמה חליפית, שתספיק למחייתו ולמחיית משפחתו. אולם סעיף זה בפקודה לא קוים בדרך כלל, וכדי לעוקפו פונו האריסים מהאדמה עוד לפני השלמת העסקה, כך שהעסקה נחשבה כנוגעת כביכול לקרקע ללא אריסים.¹⁴ "הפקודה להגנת המעבדים, 1929" (שהתייחסה, למעשה, לאריסים שבין המעבדים, ולכן נקראת לעתים "הפקודה להגנת האריסים") שינתה את הסעיף שבפקודות העברת קרקעות משנת 1920, 1921, הנוגע לאריסים, והתירה תשלום פיצויים כספיים במקום הענקת קרקע חליפית.¹⁵ היה בכך מתן גושפנקא חוקית לעקיפת החוק שנותרשה במשך שנות העשרים, דהיינו, פיצוי האריסים בכסף ומכירת הקרקע חופשית מאריסים. מוצאם של הערבים, ששכנו בוואדי חווארת, לוט בערפל. גם מספרם אינו ידוע בוודאות. אף כי השבט הברדוי חווארה מוזכר בספרי מסעות ובספרים אחרים,¹⁶ המידע אודותיו דל ומוטל בספק. הגרסאות העיקריות המוכרות לנו הועלו בהקשר

12. Great Britain, *Report of the High Commissioner on the Administration of Palestine, 1920-1925*, p. 21; Palestine, *Report by His Majesty's Government in the U.K. of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the Administration for the year 1929* (להלן: דו"ח ממשלת בריטניה לחבר הלאומים וציון השנה), עמ' 106.

13. דו"ח ממשלת בריטניה לחבר הלאומים לשנת 1928, עמ' 73-77.

14. Great Britain, Colonial Office, *Report on Immigration, Land Settlement and Development by Sir John Hope Simpson, C.I.E.* (Cmd. 3686), 1930 (להלן: דו"ח הופ-סימפסון), עמ' 34-35; קנת וו. שטיין, "חוקי ההגנה על זכויות האריסים ועקיפתם בארץ ישראל המנדטורית", המזרח החדש, רבעון החברה המזרחית הישראלית, כרך כ"ט 1980 (להלן: קנת וו. שטיין), עמ' 74.

15. דו"ח הופ-סימפסון, עמ' 34-36; קנת וו. שטיין, עמ' 73-75.

16. למשל, J. Finn, *Stirring Times*, London 1878, Vol I, pp. 226-7, וטוביה סלמון, זכרונות ארץ ישראל, א', עמ' 256 (מובא אצל אבנרי, עמ' 18).

לטענות סותרות באשר לזכויות הבעלות של השבט על האדמה שעליה ישב, ולכן הן תלויות בעמדת המספר.

יוסף ויץ בספרו "פירות" טוען, ששניים מבין שלושת השבטים היו עבדים למשפחות מקומיות, שהגיעו לארץ ישראל רק במחצית השנייה של המאה ה-19, ולפיכך אין להם ולבעלי השטח כל שייכות לאדמה ושום בסיס לטענות בעלות עליה. לדבריו, מנו כל הברווים יחד בשנת 1929 כ-850 נפש, והם עיבדו כעשירית מהשטח הקרוי ואדי חווארת; חלק נוסף של השטח הוחכר ועובד בידי פלחים מהכפר קאקון שבשולי ואדי חווארת.¹⁷ בהצהרתו של מוכתר השבט, השיך אסמעיל אל אופי, מיד לאחר מכירת הקרקע לק"ל נאמר, כי השבט מונה 1500 ערבים, המעבדים זה 350 שנה את אדמתם שבואדי חווארת, ורק 30 משפחות מביניהם אינן נמנות עם תושבי הוואדי אלא עם תושבי כפרים סמוכים.¹⁸ הערכת מחלקת הבריאות קבעה כי בשנת 1929 מנו תושבי ואדי חווארת 920 נפש; ואילו רשימה מפורטת של האריסים שעבדו במקום מאז 1927 ו/או בשנים 1928 ו-1929, שנערכה בידי נציב מחוז הצפון, קובעת כי מספר המעבדים בשנת 1929 היה 389, מהם 49 שלא התגוררו בוואדי חווארת עצמו.¹⁹ במהלך הפרשה ידובר בדרך כלל בכ-200 משפחות אריסים הנמנות עם השבט או בכ-1200 נפש וב-59 משפחות נוספות, שהתפרנסו אף הן מהשטח.

בין אם ישבו האריסים בוואדי חווארת מאה שנה ובין אם שלוש מאות, נמנו עם שבט ברווי שהתיישב במקום ועבדו את השטח ברציפות ללא קשר לבעלות המשפטית על הקרקע, שהתחלפה בתקופה זו. שינוי פורמלי אחד היה בסופו של דבר למכריע: בעקבות חוק הקרקעות העות'מאני של 1858 נרשמו הקרקעות על שם האמיר נאצר אל חראתי (שעל פי המסורת כבש את האזור במחצית השנייה של המאה ה-18) ויורשיו, ולא על שם מעבדיהן. אדמת ואדי חווארת הפכה לקניין פרטי. ע. אשבל, שהיה יושב ראש הדירקטוריון של "חברת הכשרת הישוב", מציין בספר "ששים שנות הכשרת הישוב" כי אנטון בישארה תיאן, שקנה בשנת 1870 את האדמה מיורשי האמיר ומהמשלה העות'מאנית, לא פעל להוצאת האריסים ולא יישב בה אריסים אחרים, כיוון שלא היה מעוניין להשקיע בקרקע. יתר על

17. ויץ, עמ' ק"ח-קי"א. רשימות שמיות חלקיות ניתן למצוא בק"ל, תיק מס' 7, בתיקי ואדי חווארת 1927-1929; ובאצ"מ, KKL5, קופסא 511, תיקי ואדי חווארת, 1929-1.10.1930-30.7. (להלן: תיקי ואדי חווארת, 1929-1.10.1930-30.7).

18. ההצהרה בשם שבט ואדי חווארת נתפרסמה בעיתון הערבי "ירמוך" (מוסף מס' 347) 1929, ראה תיקי ואדי חווארת, 1929-1.10.1930-30.7.

19. בשנת 1928 עבדו 168 אריסים, תושבי ואדי חווארת, ו-27 שאינם תושבי הוואדי. בשנים 1927-1928 הם מנו 110 ו-15 בהתאמה, ובשנת 1927 רק 62 ו-7 בהתאמה. זאת על פי מכתב נציב מחוז הצפון למוכרי הראשי של הממשלה, 4.12.1929, ג"מ, חטיבה 22, G.568. תיק 3522/N.

כן, נראה כי אפילו לא גבה את מסי החכירה אלא לפרקים ובאופן חלקי. הסיבה לכך נעוצה, קרוב לוודאי, בפריזון הזעום של הקרקע על שום דרכי העיבוד הנחשלות.²⁰ ניתן לשער כי מאוחר יותר, משעברה הבעלות ליורשי תיאן שנפוצו לכל עבר, הפכה גביית דמי החכירה לבלתי כדאית לחלוטין ואולי אף לבלתי מעשית. על כל פנים, מסי החכירה לא נגבו, ואריסי ואדי חווארת ראו עצמם אדוני השטח במשך שנים ארוכות.²¹

2. בסבך המערכת המשפטית

על פי "הפקודה להגנת המעבדים, 1929" הותר פינוי אריסים מאדמה שנמכרה, אם ניתנה לאריסים התראה על כך שנה מראש; ואכן, כשהפקודה היתה עדיין בגדר הצעת חוק, שלח הנקין התראה ל-84 אריסים; 56 נוספים חתמו על הסכמה להתפנות תמורת פיצויים כספיים שהציעה הקק"ל.²² השיך איסמעיל אל אופי, מוכתר השבט, טען, שאלה שהסכימו לקבל פיצויים (הוא נקב במספר 30) היו אותם פלחים שאינם נימנים עם השבט אלא באים מכפרים סמוכים.²³ ואולי היו בעלי אדמה נוספת או שהבינו כי זכויותיהם על הקרקע קלושות; מכל מקום היו קשורים אליה פחות). שאר אנשי ואדי חווארת, הצהיר אל אופי, רואים בוואדי חווארת את אדמתם שלהם בזכות עבודתם אותה מדורתי דורות. הקק"ל, כבעליה של האדמה ובהתאם לפקודה החדשה, דרשה את פינוי האריסים מוואדי חווארת. אולם, היא הסכימה לרדות את ביצוע הפינוי עד תום השנה החקלאית.²⁴ ביום המיועד לפינוי, 1.10.1929, סירבו האריסים להתפנות. עקב כך ועל פי בקשת הקק"ל הוציא

20. אשבל, עמ' 83. על פי דו"ח הנציב העליון עיבדו 10,000-15,000 רונם וגידלו דורה, מלון, חומוס וכד'; כ-1,000 רונם שימשו להם למרעה לכ-3,200 בעלי חיים; הכנסתם השנתית הוערכה על פי תשלום המעשר והועמדה על 70,000 לא"י (מכתב צ'נסלור אל פאספילר, 1.3.1930, ג"מ C.O.733.190.77182).

21. "עצם ישיבתם על הקרקע", כתב אשבל, "בלי ביקורת של בעלים, הביאה אותם לידי הרגשה שהם אינם אריסים אלא בעלים ממש, ובהכרה זו חיו ואף חדרירו לאחריים" (אשבל, עמ' 83). רופין אף חידר וכתב: "הברווים שישבו על הקרקע, ברין או שלא ברין, עשו בה כישר בעיניהם ולא הכירו בשום בעלים אחרים" (א. רופין, פרקי חיי, ב', תל אביב תש"ז, עמ' 176).

22. האחרונים נמנו עם קטגוריות אשר הפקודה לא הכירה בהם כאריסים – פועלים שכירים, אריסי משנה, רועים ו"סקוטריים", שלא נמנו עם תושבי ואדי חווארת הקבועים – אך הקק"ל הסכימה לשלם להם פיצויים לפני משורת הדין בתנאי שיפנו את השטח (קק"ל, תיק מס' 7; ריץ, עמ' קי"ח; מכתב צ'נסלור אל פאספילר, 1.3.1930, ג"מ C.O.733.190.77182).

23. ראה הערה מס' 18.

24. מכתב עורך הדין של הקק"ל למשרד ההוצאה לפועל בטול כרם, 30.6.1929, ומכתב משרד ההוצאה לפועל בשכם לקק"ל (תרגום), 11.8.1929, תיקי ואדי חווארת 1929-1929.

- ב-30.11.1929 נשיא בית המשפט בשכם, בתוקף תפקידו כראש משרד ההוצאה לפועל, צו פינני. הצו הורה לאותם 84 אריסים, שקיבלו התראה שנה מראש, להתפנות וקבע מפורשות כי האדמה שייכת לקק"ל.²⁵
- אף על פי שהצו אישר את בעלות הקק"ל על הקרקע, אסר עליה מושל שכם להמשיך בעבודתה בשטח. מיד אחר כך עוכב מימוש צו הפינני על פי הוראת הנציב העליון, צ'נסלור, בנימוק של שמירת "שלום הציבור" ומניעת מהומות.²⁶ ההנהלה הציונית חששה מפני השלכותיו של פינני שיבוצע בניגוד לרצונם של ערביי ואדי חווארת (ההערכה היתה כי במקרה של שימוש בכוח יימשך הפינני 8 ימים), ומפני "מהומות אגרדריות" בזמן שהותה של ועדת החקירה של מאורעות 1929 ("ועדת שאו") בארץ. בלחצה החליטה הקק"ל שלא להאיץ במשרד ההוצאה לפועל לבצע את צו הפינני.²⁷ אולם, משנקף הזמן ועבודות המתיישבים היהודים בשטח עוכבו, הציעה הקק"ל להחכיר לאריסים 5000 דונם מאדמת ואדי חווארת לעיבוד ו-1000-2000 דונם נוספים למרעה למשך שנה אחת. במשך תקופה זו, נאמר בהצעה, תמצא הממשלה אדמה חליפית עבור הכרויים ובסופה תדאג לפיננים מכל השטח. הממשלה, מצדה, ררשה שהקק"ל תעמיד לרשות האריסים את מחציתו של ואדי חווארת - ולזמן בלתי מוגבל - עד שתמצא אדמה חליפית מתאימה.²⁸ החל משא ומתן ממושך ומייגע - שנסתיים רק ב-1.2.1933. הממשלה המשיכה לעכב את הוצאת צו הפינני לפועל, ובניתיים הלך והתעצם הסבך המשפטי. מצד אחד, במשך קרוב לשנה מאז המכירה הפומבית לא הורשתה הקק"ל לממש את בעלותה על השטח;²⁹ מצד אחר, ערביי ואדי חווארת, שנהגו מהספק והמשיכו
25. העתק פסק הדין של השופט וב, בית המשפט המחוזי בשכם, 30.11.1929, ג"מ C.O.733.190.77182. הצו לא חל על הרועים ושאר המשתמשים בקרקע (כלומר על מרבית אנשי השבט), אשר לא קיבלו התראה מראש, כי בית המשפט לא שוכנע מטענת הקק"ל כי אינם מעבדים את הקרקע בזכות, ונתן להם אפשרות להוכיח את זכויותיהם כאריסים.
26. מכתב צ'נסלור אל פאספילד, 1.3.1930, ג"מ C.O.733.190.77182.
27. "לא השאלה החוקית חשובה כאן אלא הפוליטית-מעשית, כי אין ספק שלא רצוי כלל וכלל להעלות על הפרק שאלה של נישול ערבים מעל הקרקע." ישיבה מ-24.11.1929, פרוטוקולים של ישיבות הנהלת הסוכנות, תר"ץ, 7.9.1929-9.2.1930, כרך I, אצ"מ (להלן: ישיבות הנהלת הסוכנות, כרך I); ראה גם: פרוטוקולים של ישיבות הדירקטוריון של הקרן הקיימת לישראל, 1928-1935 (להלן: פרוטוקולים של הקק"ל), ישיבות דירקטוריון הקק"ל, 9.12.1929, 3.3.1930, 15.5.1930; מכתב ויץ (וגרנובסקי?) לחנקין, 2.12.1929, תיקי ואדי חווארת, 1.10.1929-30.7.1930 (מובא בחלקו גם אצל ויץ, עמ' קי"ט-ק"כ). ציטוט מכתבו של חנקין מ-3.12.1929, לאחר שיחה עם מושל המחוז ומפקד משטרת שכם, ראה ויץ, עמ' קי"ט.
28. מכתב ויץ, 14.7.1930, ומכתב גרנובסקי אל חנקין, שהתנגד לעמדת הקק"ל והסוכנות היהודית, 17.6.1930, תיקי ואדי חווארת 1.10.1929-30.7.1930.
29. ראה פרוטוקולים של הקק"ל, למשל ישיבת דירקטוריון הקק"ל מ-15.5.1930.

בעיבוד הקרקע, פנו לערכאות. הם ערערו על פסק הדין מ-30.11.1929, שבו נקבעה בעלותה של הקק"ל על כל השטח, והגישו שלוש תביעות נגד מכירת הארמה לקק"ל.³⁰

(1) הוגשה בקשה לעיכוב צו הפינוי ולביטול המכירה בגין "פקודת הגנת המעבדים 1929".

(2) הוגשה תביעה בשם בני השבט, שישבו בחלקו הדרומי של ואדי חווארת (דרומה לנחל אלכסנדר שחצה את השטח), לפיה כ-5,600 דונם מארמת ואדי חווארת בדרום לא היו בבעלותו של תיאן ונכללו בטעות על ידי בית המשפט במכירה הפומבית; חלקה זו נקראה ברבות הימים "ארמת המריבה".

(3) מוכתרי השבט פנו לבית המשפט בתביעה ל"זכות בר מצר" – זכות קדימה לרכישת קרקע העומרת למכירה, ששמורה היתה על פי החוק העות'מאני לאלה שעיבדו אותה והתפרנסו ממנה.

התביעה הראשונה לביטול הקנייה, שהגישו ערביי ואדי חווארת לבית המשפט העליון והסתמכה על פקודת הגנת המעבדים, נדחתה ב-פברואר 1930, בנימוק שפקודת ההגנה אינה תקפה במקרה של מכירה פומבית. בעלות הקק"ל אושרה ללא עוררין על ידי בית המשפט העליון, והשתמע מכך כי על האריסים לקבל את הדין ולעזוב את השטח. האדמיניסטרציה לא יכלה להמשיך ולעכב את צו הפינוי באופן שרירותי, וצ'נסלור הורה לערביי ואדי חווארת להתרכז ב-5000 הדונם, שהקק"ל הציעה להחכיר להם, ובכ-6000 הדונם שאותם תבעו בדרום הוואדי – "ארמת המריבה".³¹ ב-7 ביולי 1930 נפגש מושל מחוז הצפון, קולויל, עם נציגי שני הצדדים. נציגי האריסים הסכימו להתפנות, על מטלטליהם, לשתי החלקות הנ"ל.³² הפתרון לא היה מקובל על הקק"ל. לנוכח שאר התביעות שהיו תלויות ועומדות, ולנוכח הקשיים שנתקלה בהם במשא ומתן עם הממשלה על החכרת 5000 הדונם, החליטה הקק"ל לדרוש את פינוי הערבים מכל הקרקע ובכלל זה גם מ"ארמת המריבה". ב-14.8.1930 הוציא משרד ההוצאה לפועל צו פינוי בהתאם.³³

30. תביעה נוספת הגיש עבדאללה סמארה, בעל ארמה שגבלה בארמת ואדי חווארת. אביו היה אריס בוואדי חווארת ואף הוא עצמו – כך טען – המשיך לעבד חלק מארמת הוואדי ולכן דרש פיצויים מהקרן הקיימת; כמו כן נכלל לדבריו חלק מארמתו בטעות בתוך השטח שנמכר לקרן הקיימת. תביעותיו נדחו. העתקים מצורפים למכתב מ-11.9.1933, קק"ל, תיק מס' 7; ויץ, עמ' קמ"ב; אבנרי, עמ' 114; על תביעת סמארה ראה מכתב עורך הדין ק. פרידנברג, 8.12.1931, קק"ל, תיק מס' 7, והעתק פסק הדין מ-28.9.1932. הדין בתיק קרקעות 10/29, שם.

31. מכתב צ'נסלור אל פאספילר, 1.3.1930, ג"מ C.O.733.190.77182.

32. מכתב נציב מחוז הצפון, קולויל, אל מזכיר הממשלה, 26.7.1930, נספח IV למכתב צ'נסלור אל פאספילר, 12.11.1930, שם, C.O.733.190.77182.

33. נספח I למכתב צ'נסלור אל פאספילר, 12.11.1930, שם, שם.

הדין בתביעת האריסים לזכות "בר מצר" נדחה על ידי בית המשפט, עד לאחר שתוכרע שאלת החלקות השונות במשפט על "ארמת המריבה".³⁴ איש לא שיער אז, כי תיק "ארמת המריבה" יתגלגל במסדרונות בתי המשפט עד שנת 1933.

ב-6 בספטמבר פינה קצין ההוצאה לפועל בלוויית שוטרים 4 אוהלים ראשונים אל מחוץ לוואדי חווארת, אל הכביש הסמוך. הפינוי נמשך ארבעה ימים, וב-10.9.1930 הועברו כל הארמות, פנויות מערבים, לידי הקק"ל. על פי דיווח הנציב העליון – לא נתקל כוח המשטרה בהתנגדות רצינית.³⁵ מרו"ח מפורט של חנקין ושל המתיישבים מצטיירת תמונה דרמטית יותר: המתיישבים היהודים והשוטרים, שהובאו למקום להגן עליהם, הותקפו תוך כדי הפינוי; רק לאחר "קרב", שבמהלכו נפצעו ונאסרו אחדים מבין התוקפים, השתרר שקט במקום.³⁶ נראה שצ'נסלור נטה להפחית מחומרת האירוע, שללא ספק היה נזקף לחובתו. על כל פנים, רק בספטמבר 1930, בדיוק שנה וחצי מאז נקנתה הארמה, קיבלה אותה הקק"ל פנויה מכל יושביה הקורמים והחלה במימוש בעלותה עליה.

כ-1200 נפשות, שפוננו לצד הדרך, היו לאבן ריחיים על צווארה של האדמיניסטרציה, ומכיוון שהיחלצות מהמבוך המשפטי לא נראתה באופק, חזרו השלטונות לחפש מוצא לבעיה מחוץ לכותלי בית המשפט. את הניסיון הראשון להשיג פשרה בין שני הצדדים עשתה האדמיניסטרציה מיד לאחר הפינוי.

ב-29.9.1930 הפגיש האחראי לקרקעות בנפת שכם את נציגי הקק"ל עם המוכתרים, נציגי הערבים של ואדי חווארת. לדיון עמדה הצעת הקק"ל בדבר החזרת האריסים ל"ארמת המריבה" ול-5000 הדונם, שאותם הביעה הקק"ל נכונות להחכיר להם זמנית. הקק"ל הציעה כי הערבים יחכרו לתקופה מסוימת 5000 דונם וישלמו לה חמישית מתוצרתם כמס מעשר וכרמי חכירה. אשר ל"ארמת המריבה" הציעה הקק"ל שהם יעברו אותה, עד שיינתן פסק דין סופי ויתברר למי הבעלות עליה. אולם הצעת הקק"ל הותנתה בכך, שבכל מקרה לא תקנה השהייה על הארמה כל זכות חרשה לערביי ואדי חווארת. באופן מיוחד הודגש, כי ישיבתם לא תקנה להם זכות להנות מ"פקודת הגנת המעבדים, 1929", מהזכות להתראה של שנה מראש על פינויים ומזכות "בר מצר". לתנאים אלה לא הסכימו המוכתרים.³⁷

34. סיכום המצב המשפטי, מכתב עורך הדין של הקק"ל [אליעזר] אל הסוכנות היהודית, 5.6.1932, אצ"מ, KKL5, תיקי ואדי חווארת S25/10360 (להלן: תיקי ואדי חווארת S25/10360).

35. נספח I למכתב צ'נסלור אל פאספילד, 12.11.1930, ג"מ C.O.733.190.77182.

36. ויץ, עמ' קכ"ה-קכ"ו; אליעזר גלעון, איש כפר ויתקין, תל-אביב 1972, עמ' 69. לפי חלק מהעדויות ניתן לשער שהתוקפים לא היו רק אנשי ואדי חווארת עצמם. על מעורבות גורמים נוספים בפרשה ראה להלן.

37. מכתב צ'נסלור אל פאספילד, 12.11.1930, ג"מ C.O.733.190.77182; אבנרי, עמ' 119; ויץ, עמ' קכ"ח. על פי גרסת אשבל היתה זו הממשלה אשר לא הסכימה לתנאי הקק"ל ולויתור על זכות האריסים לפנות לבית המשפט גם בעתיד (אשבל, עמ' 87-88).

התנאים שהציבה הקק"ל נועדו להבטיח את חזקתה על הקרקע מפני קשיים משפטיים בעתיד. האפשרות, שחוקים חדשים יקנו לאריסים יתרון ויהוו עבורם קרש הצלה, נצטיירה כסבירה מאז שנת 1929 לנוכח תשומת הלב הגדלה כלפי בעיית האריסים, וייתכן כי השפיעה לא רק על עמדת הקק"ל אלא גם על זו של המוכתרים. מכל מקום, לידי פשרה לא הגיעו.

ב-3.10.1930 דן בית המשפט בתביעה על 5600 הדונם בחלק הדרומי של הוואדי – "ארמת המריבה". בית המשפט פסק, שאכן מתואר בטאבו גבול דרומי שונה מזה שנכלל במכירה הפומבית. הוא הטיל ספק בבעלותו לשעבר של תיאן על חלקה אחת מתוך הארבע שגרשמו בטאבו על שמה של הקק"ל.³⁸ עד לבירור העניין, התיר בית המשפט לאלה שישבו בחלק הדרומי של הוואדי לחזור ולהתיישב ב"ארמת המריבה", וזאת זמן קצר בלבד לאחר שפוננו. עם זאת פסק בית המשפט, כי על פי החוק העות'מאני ו"הפקודה להעברת קרקעות 1920", אין מכירה פומבית מקנה זכויות לצד שלישי. על כן, אין עומדת לערביי ואדי חווארת זכות "בר מצר", והם יאלצו לפנות את "ארמת המריבה", אם יתברר כי בעלות הקק"ל תקפה גם בגבולה הדרומי של האדמה.³⁹

בעקבות פסק דין זה חזרו לשטח התובעים ומשפחותיהם, שהיוו את החלק הארי של השבט. אליהם הצטרפו, ככל הנראה, גם בני שבט נוספים ואף כאלה שלא נמנו כלל עם השבט ורק עבדו באדמת ואדי חווארת – סך הכל כ-259 משפחות. אלא שצ'נסלור לא הסתפק בכך. 5,600 הדונם של "ארמת המריבה" לא יכלו לתת פתרון – ולו גם זמני – לקיומם, והוא תבע מהקק"ל להחכיר להם 5000 דונם נוספים.⁴⁰ המשא ומתן בין הממשלה לקק"ל, שהחל עוד קודם לכן וחודש עתה, לא הניב תוצאות במשך זמן רב (ראה להלן). בינתיים הצליחה ממשלת המנדט לחתום על חוזה עם בעל אדמה סמוכה, עבדאללה סמארה, שהתחייב להחכיר חלקה בת כ-1000 דונם מאדמתו השוכנת בצפון-מערב ואדי חווארת למשך תשעה חודשים לשם שיכונן של חלק מהמשפחות (שהפכו "אריסי ואדי חווארת צפון").⁴¹ בנוסף לכך הועמדה לרשותם אדמת הכזה (כ-1500 דונם) בוואדי חווארת, שהיתה בבעלות הממשלה.

כסופו של דבר זכתה הקק"ל במאבק המשפטי. בספטמבר 1932 נידונה בשנית

38. בכדי לבסס את טענתם נאחזו התובעים בעובדה, שבטאבו היו נקובים רק כ-5000 דונם על שם תיאן ואילו התיאור המילולי של השטח – שהקיף מעל 30,000 דונם – היה לקוי. בית המשפט הכיר בחוק המנהג באשר לדרך הרישום בטאבו, שעל פיו התיאור המילולי של השטח הוא הקובע ולא המספר הנקוב.

39. פסק דין של בית הדין לקרקעות, 3.10.1930, תיק מס' 29/29, נספח III למכתב צ'נסלור אל פאספילד, 12.11.1930, ג"מ C.O.733.190.77182.

40. מכתב צ'נסלור אל פאספילד, 12.11.1930, שם, שם.

41. מכתב חנקין אל הקק"ל, 20.1.1932, קק"ל, תיק מס' 7.

התביעה על "ארמת המריבה" בבית הדין לקרקעות בטול כרם, לאחר שנבדקו בשטח גבולות האדמה. בפסק הדין (28.9.1932) נאמר, כי הבדיקה העלתה שהאפשרות, כאילו אחת מתוך ארבע החלקות שנמכרו לקק"ל לא נכללה בכל הטרנסאקציות המצוינות בטאבו, אינה סבירה. לכן, על דרך השלילה, היא חייבת היתה להיות כלולה בשטח ואדי חווארת, שהיה רשום על שמו של תיאן, וציוני הגבול השונים מתכוונים לאותו גבול עצמו.⁴² אולם גם בכך לא הסתיימה הפרשה. עורך הדין עוני עבד אל האדי – באותו זמן כבר מנהיגה של מפלגת האיסיקלאל, הגיש בשמם של ערביי ואדי חווארת ערעור על פסק הדין לבית המשפט העליון. ב-12.12.1932 פסק השופט העליון, מקדונאלד, כי טענת התובעים אינה קבילה מחוסר הוכחות, ובכך אישר את פסק הדין הקודם של בית הדין לקרקעות בטול כרם. תיק "ארמת המריבה" נסגר. ב-9.5.1933 דרש עורך הדין של הקק"ל מנשיא בית המשפט המחוזי לדאוג לפינוי מידי של "ארמת המריבה" לאור החלטת בית המשפט העליון, ואת הפעלת צו הפינוי התלוי ועומד מאז 14.8.1930. שישה ימים לאחר מכן הורה נשיא משרד ההוצאה לפועל בשכם למשרד הכפוף לו בטול כרם לבצע את הצו ולפנות את כל היושבים על "ארמת המריבה", ואם יהא צורך אף להפעיל כוח.⁴³

לאחר למעלה משלוש שנים הוכרה בעלותה של הקק"ל על האדמה ללא עוררין. המערכת המשפטית פסקה, כי אקט המכירה הפומבית היה תקף על פי חוקי המנדט והגנה על זכות בעליה החוקיים לממש את בעלותם. בכך נדחתה סופית התביעה להכיר במנהג של "זכות אבות" ובזכויות הנובעות מעבודת האדמה עצמה.

3. מגבולותיה של המערכת המשפטית

דחיית החוק המנהגי מפני החוק המנדטורי בכל אחד מהשלבים המשפטיים עמדה דווקא לרועץ לממשל. שוב ושוב הפקיע הממשל המנדטורי את הבעיה מידי הזרוע המבצעת של מערכת המשפט, והודה בכך במגבולות המשפט שלו עצמו.

גשמי החורף הראשון שלאחר הפינוי (ספטמבר 1930) אילצו את ברוויי החלק הצפוני של ואדי חווארת לנטוש את אדמת הבצה שבבעלות הממשלה, שבה מצאו מפלט, ולהצטופף בשולי הדרך. ועדה ממשלתית שמינה צ'נסלור לבריאת הנושא הגיעה למסקנה, כי המוצא האפשרי היחיד למפונים הינו 5000 הרוגם שהציעה הקק"ל. מכיוון שתנאי הקק"ל להחכרה (ויתור מצד האריסים על כל תביעה משפטית) לא נתקבלו על דעת הוועדה, היא המליצה כי הנציב העליון יחוקק

42. Land Case 29/29, טול כרם, 28.9.1932, שם, שם.

43. מכתב עורך הדין סטרומזה לבית המשפט המחוזי בשכם, 9.5.1933, מכתב הקק"ל למשרד ההוצאה לפועל, 15.5.1933, והעתק הוראת משרד ההוצאה לפועל בשכם לזה שבטול כרם, 15.5.1933, קק"ל, תיק מס' 7.

פקודה אד-הוק להחרמת השטח, או לחילופין, יקיים את ערביי ואדי חווארת על חשבון כספי הציבור. צ'נסלור היסס לנקוט צעד כה חריג, אך לא דחה אותו.⁴⁴ הסוכנות היהודית, שנרעשה מהצער הצפוי, נחלצה למנוע הידרדרות נוספת ביחסים עם הממשלה. היא העלתה בשם הקק"ל הצעה חדשה: להחכיר למפונים למשך שנתיים אדמה של הקק"ל או אדמת ממשלה באזור אחר; בכל מקרה דרש להבטיח, כי כל הסדר מסוג זה שלפנים משורת הדין לא יקנה לאריסים זכות על אותה אדמה; הקק"ל, מצדה, אף היתה מוכנה לתת לברווים פיצויים, שיבטיחו שלא יגועו ברעב ואף ישפרו את תנאי חייהם.⁴⁵ היתה זו הצעה מרחיקת לכת, פרי החששות של הקק"ל והסוכנות היהודית מתקדים של הפקעת קרקע מידי הקק"ל באמצעים אדמיניסטרטיביים. אולם, מנקודת ראותם של ערביי ואדי חווארת היתה ההצעה בלתי סבירה, משום שנדרשו לעזוב את אזור מושבם, דבר שסירבו לו בכל תוקף, והבעיה נשארה בעינה.

כשנה לאחר מכן מצא עצמו סר ארתור ווקופ, שזה עתה מונה לתפקידו כנציב עליון, באותו מכוי סתום כקודמו: לא היתה כל סיבה משפטית מוצדקת למנוע מהקק"ל לממש את זכותה כבעלים ולעבד את הקרקע. אולם, משהחליטה הקק"ל לחרוש את החלקה בצפון הוואדי, שאליה שבו האריסים ופשטו בחורף השני לפינוים,⁴⁶ הפך המצב למסוכן בעיני ווקופ. חסר אמצעים חוקיים אחרים, נאלץ גם הוא לנסות להגיע להסכם עם הקק"ל או לכפות אותו עליה. בישיבה משותפת לנציגי הקק"ל, הממשלה והסוכנות היהודית, שהתקיימה ב-16.12.1931, הציע ביילי, נציג הממשלה, כי הקק"ל תחכיר לממשלה 5000 דונם למשך כמה שנים, עד שיתבררו כל התביעות המשפטיות. משרדחתה הקק"ל את הצעתו, לאור תקדימים שבהם לא עמדה הממשלה בהתחייבויותיה, הפתיע פרנץ מנהל מחלקת הפיתוח, את בני שיחו בהכרזה מפורשת, כי אם תסרב הקק"ל, או אז תיאלץ לבחור בין הפקעת 5000 דונם מידיה לבין תמיכת הממשלה בזכות הבכורה ("בר מצר") של ערביי ואדי חווארת לקנות אותם 5000 דונם (תביעה שכזכור היתה אז בבירור משפטי).⁴⁷ הפגישה נסתיימה ללא כל החלטה והכנה.

44. מכתב צ'נסלור אל פאספילר, 27.12.1930, ג"מ C.O.733.200.87072.

45. מכתב הסוכנות היהודית אל המזכיר הראשי של ממשלת ארץ ישראל, 22.1.1930, מצורף למכתב הנציב העליון, 31.1.1930, שם.

46. הברווים, שפלטו לשטחי הקק"ל בעקבות גשמי חורף 1931/1932, השליכו עצמם לפני הטרקטורים של המתיישבים שניסו לחרוש את השטח שעליו חנו. רשימת אוהלי הברווים שפלטו, קק"ל, תיק מס' 7; דו"ח על המצב, 12.12.1931, פרוטוקולים של הקק"ל.

47. ביילי הכחיש באותה ישיבה את טענת הקק"ל, כי ברויים נוספים הצטרפו אל הפולשים הראשונים. מאוחר יותר אישר הנציב העליון את טענת הקק"ל (מכתב ווקופ אל קנליף-ליסטר, 24.12.1931, ג"מ [pt.2] C.O.733.218.97082) כמו כן, ראה חיים ארלוזורוב, יומן ירושלים, הוצאת מפא"י (להלן: ארלוזורוב), עמ' 149-151.

ווקופ החליט לבקש הרשאה מיוחדת מלונרדון לחוקק חוק אר-הוק להפקעת האדמה – 5000 דונם – למשך 5 שנים (בעבור "תשלום פיצויים הוגן") ולתת הוראה למשטרה למנוע את חידוש החריש.⁴⁸

ביומת ארלזורוב, מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שהטיל את כל כובד משקלו בעד פתרון של פשרה, הוחלט בישיבת הנהלת הקק"ל (21.12.1931), כי "בהתחשב עם הגורמים המדיניים וברצוננו לעזור לממשלה" ימשך המשא ומתן עם הממשלה. הצעת פשרה שהציע ארלזורוב נתקבלה ונוסחה מחדש ביתר פירוט: לערביי ואדי חווארת יוחכרו, בנוסף לאדמת הבצה הממשלתית, עוד 1,250 דונם מאדמת סמארה הסמוכה, ורק את שאר השטח הדרוש להשלמת 5000 דונם תחכיר הקק"ל; בשטח שיוחכר למשך 18 עד 23 חודש יותר לברווים להשתמש למרעה או לפלחה, אך לא לנטיעות או לבניית מבנים קבועים (מה שעלול היה להקנות להם זכויות על השטח לפי הפקודה החדשה להגנת אריסים שהוצאה ב-1931); ועדה המורכבת מבאי כוח הממשלה והקק"ל תקבע איזה חלק מהקרקע יתאים למטרה זו, והממשלה תשלם עבור הנזק הנגרם כתוצאה מהפסקת העיבוד וביטול חוזים עם קבוצות ואנשים שלהם יועדה הקרקע, וכן את המסים המוטלים על האדמה. באשר לסעיף המכריע דרשה הקק"ל, כי הממשלה תתחייב "באופן מפורש" כי הקרקע תחזור אליה "בכל תנאים שהם" חופשית מכל תביעות, וכי שום זכויות לא יוקנו למשתמשים בה לפי איזה שהוא חוק קיים או עתידי.⁴⁹

יומיים לאחר מכן שלח מזכיר הממשלה תשובה רשמית לקק"ל: הממשלה הסכימה להצעתה למינוי ועדה משולשת ולהסדרים הכספיים; נציג הקק"ל ונציג הממשלה יברקו בשטח ויקבעו איזו קרקע ואיזה שטח דרושים להכירה, בהתחשב בעובדה כי לא ניתן להחזיר את הברווים לאדמת הבצה הממשלתית – לפחות לא עד תחילת הקיץ, כשתתייבש מעט. אולם, הממשלה לא תוכל להתחייב שהקרקע המוחכרת תחזור בכל תנאי לקק"ל, משום שלא ניתן להתחייב לדבר שעלול להיות מנוגד לחוק (דהיינו, לפקודה כלשהי שתוצא בעתיד).⁵⁰ מזכיר הממשלה הציע לקק"ל להסתפק באהדת הממשלה לדרישתה, שההסדר הזמני לא יקנה לערביי

48. מברקי ווקופ אל קנליף-ליסטר, 17.12.1931, 18.12.1931, ג"מ C.O.733.200.87072. במברק תשובה הזוהר קנליף-ליסטר, שר המושבות, את ווקופ מפני ההשלכות של צעד כזה וביקשו נסות למצוא פשרה פעם נוספת (19.12.1931, שם, שם).

49. ישיבת דירקטוריון הקק"ל, 21.12.1931, פרוטוקולים של הקק"ל.

50. תשובת יונג אל הקק"ל בשם הנציב העליון, 23.12.1931, נספח למכתב הנציב העליון

אל קנליף-ליסטר, 24.12.1931, ג"מ C.O.733.218.97082 (pt.2); ראה גם מכתבי ווקופ

אל קנליף-ליסטר, 21.12.1931, אה"צ, ג"מ C.O.733.200.87072; 24.12.1931, שם,

21.1.1932, C.O.733.218.97082; ורישום שיחה בין ברודצקי לנציג הממשלה, 21.1.1932,

ג"מ C.O.733.218.97082 (pt.2).

ואדי חווארת וזכויות חדשות.⁵¹ על רקע איום ההפקעה התלוי ועומד הסכימה לבטוף הקק"ל לסגת מדרישתה ולהסתפק בהבטחתו האישית של ווקופ.⁵² ב-19.2.1932 חתמו ווקופ, בתוקף תפקידו כנציב עליון וכמפקד עליון של ארץ ישראל, ונציגי הקק"ל על החוזה. בסעיפים ג' וד' של ההסכם נקבע, כי הנציב העליון מבטיח שחכירת המשנה לא תקנה כל זכויות לאריסים מתוקף ישיבתם על הקרקע, גם אם ישתנו החוקים; לאנשי הקק"ל או למורדים מטעמה תהיה זכות כניסה לשטח; על כל נזק שייגרם לאדמה תפצה הממשלה את הקק"ל; לאריסים אסור יהיה לגדל גידולי קבע או להקים מבני קבע, ויהיה עליהם לשלם את כל המסים והחובות החלים על האדמה.⁵³

פרשת ואדי חווארת הופקעה אפוא מידי המעורבים בה על ידי הנציב העליון, ללא תלות בהמשך הביורוקרטיה המשפטית, שכזכור נמשכו עוד למעלה משנה. הפער שנוצר בין המצב הקיומי-חברתי של האריסים לבין ההליך המשפטי העמיד את הנציב העליון בפני הבחירה להשתמש בכוח כדי לאכוף את המשפט ולפנות את האריסים (כפעם השנייה), או לעקוף – זמנית לפחות – את המערכת המשפטית ולחפש פתרון בשטח. לכאורה דובר באריסי ואדי חווארת בלבד, שסירבו להיענות לפתרונות החליפיים שהוצעו להם. אולם, עד מהרה נסתבר שיש לעניין השלכות מרחיקות לכת לגבי הצורך בתיקון המערכת המשפטית הנוגעת לאריסים בכלל.

4. הפקודה להגנת מעבדים, 1931

חולשתו של הפתרון המשפטי לסכסוך על אדמת ואדי חווארת והצורך בהתערבות שרירותית של שני נציבים עליונים השתרבבו לדיונים פוליטיים בדבר ההשלכות

51. בהצעת הפקודה נאמר: מכיוון שהאדמה ששייכת לקק"ל נתפשה על ידם למטרת מרעה,

ומכיוון שהנציב העליון סבור כי שטח מרעה זה חיוני לקיומם של אנשים אלה, וכי זוהי האדמה היחידה המתאימה למטרה זו כל עוד לא נמצאה אדמה אחרת ליישובם, ומכיוון שהקק"ל אינה מוכנה להחכיר למטרה זו את האדמה – יצווה הנציב העליון בדרך של כפייה את החכרת האדמה למשך תקופה מרבית של 5 שנים (מכתב ווקופ אל קנליף-ליסטר, 24.12.1931, ג"מ [pt.2] C.O.733.218.97082).

52. ישיבת דירקטוריון הקק"ל, 1.2.1932, פרוטוקולים של הקק"ל.

53. סעיפי החוזה האחרים היו כדלהלן: (א) הממשלה תחכור 2,965 דונם מהקק"ל החל

מה-3.12.1931 עד ל-30.9.1933 לשם מרעה או עיבוד, ותשלם 593 לא"י מיד, ו-542.3 לא"י מאוחר יותר, עבור פיצויים שהקק"ל תצטרך לשלם למתיישבים שלהם יועדה האדמה. (ב) לממשלה מותר להחכיר לערביי שבט ואדי חווארת (צפון), אך לא לשום אדם אחר, את האדמה, בתנאי שבחווה החכירה הזו יהיה מותנה שחוכר המשנה לא יהיה רשאי לחנות על האדמה כל עוד יש מספיק אדמה יבשה באדמת הבצה. (ה) אם האדמה או חלק ממנה לא יחזור פנויים, תשלם הממשלה לקק"ל פיצויים בסך 20 מיל לדונם לחודש, עד שתפונה האדמה וללא כל תלות בפיצויים שתקבל על סמך תביעת האריס או הממשלה על הפרת חוזה. טיוטת ההסכם, 19.2.1932, קק"ל, תיק מס' 7.

שיש למכירת קרקעות ליהודים.⁵⁴ ועדת החקירה של מאורעות 1929 ודו"חות הופ-סימפסון מיקרו את תשומת לב השלטון, דעת הקהל וחבר הלאומים בבעיית "ערבים מחוסרי קרקע" וב"בעיית הנישול".⁵⁵ פרשת ואדי חווארת הוצגה לא רק כבעיה אקטואלית, אלא גם כמשל וכדוגמא לעומק שורשיה של בעיית הנישול. ועדת החקירה של מאורעות 1929 התייחסה ישירות לפרשה והדגישה, למשל, את בעיית המבנה החברתי אפילו תימצא קרקע חליפית לערביי ואדי חווארת, טענה, הם ייפגעו, שכן העברתם תהיה כרוכה בהרס אחרותם השבטית.⁵⁶ גם הוועד הפועל הערבי בתגובתו הרשמית ל"ספר הלבן" השתמש בפרשת ואדי חווארת כדוגמא אקטואלית לבעיית הנישול ולהפקרת הערבים על ידי הממשל המנדטורי.⁵⁷

לאחר פרסום "הספר הלבן" ודו"ח הופ-סימפסון החיש צ'נסלור, שהיה בעל עמדות אנטי-ציוניות, את הכנת טיוטת החוק, שעיקרו הגנה על זכויות כל אריס שעבד את הקרקע שנתיים (רצופות) לפחות, בין על פי הסכם בכתב ובין על סמך הסכם שבעל פה, וגם אם החליפה האדמה בעלים במשך תקופה זו.⁵⁸ במכתב ללורד פאספילד פירט את ההיבטים המיוחדים, שאליהם צריכה הפקודה החדשה להתייחס על רקע הלקחים שהפיק מפרשת ואדי חווארת: א. דרושה הרחבת הפקודה הקיימת (משנת 1929), כך שתחול גם על מקרים של העברת בעלות הנוכעת ממכירת משכנתא (במכירה פומבית). כזכור, היתה זו הנקודה המשפטית שהכשילה את תביעתם היסודית של ערביי ואדי חווארת לזכות "בר מצר". ב. יש להבהיר, כי מטרת החוק למנוע היווצרות שכבה של פלחים מחוסרי קרקע ולפיכך, לכשתהיה

54. אי הנחות של בריטניה נבעה בעיקר מתשומת הלב שעוררה ארץ ישראל בחבר הלאומים על רקע "מאורעות 1929". הלורד פאספילד דרש מהנציב העליון לרווח לו על המצב החל מדצמבר 1929. בתשובתו מה-1.3.1930 (ג"מ C.O.733.190.77182) פירט צ'נסלור על פני עמודים רבים את תולדות הפרשה, ומאו המשיכו הוא ומחליפו לרווח לפרקים על ההתפתחויות. באמצעותם הפכו מעצבי המדיניות המנדטורית שישבו בלונדון מודעים לסכך פרשה מקומית זו.

55. צו הפינוי הראשון מ-30.11.1929, שהיה תלוי ועומד נגד כ-1000 אנשים, עורר את תשומת לבו של שר המושבות דאז, הלורד פאספילד, עוד לפני צאתו של הופ-סימפסון לארץ ישראל, והוא הורה לו להידרש לפרשה באופן מיוחד. משהגיע לארץ, שהו ערביי ואדי חווארת על האדמה בניגוד לצו הפינוי, והופ-סימפסון הביע חששו מפני פיגועים בכוח ומההשלכות שתהיינה להתנגשות אלימה אתם. מכתב פאספילד אל צ'נסלור, 17.5.1930, ג"מ C.O.733.190.77182; פרוטוקול שיחות הופ-סימפסון עם אנשי הקק"ל בירושלים, 17.6.1930, אצ"מ, KKL5, קופסא 536, תיק קרקעות (דו"ח סימפסון).

56. Great Britain, Colonial Office, *Report of the Commission on the Palestine Disturbances of August 1929* (Cmd. 3530), London 1930, p. 119

57. *Memorandum on the White Paper of October 1930 by the Arab Executive Committee*, December 1930, p. 30

58. מכתב צ'נסלור אל פאספילד, 27.12.1930, ג"מ C.O.733.199.87072 (pt.1)

מכירת קרקע מנוגדת לכוונת החוק, די יהיה בניגוד זה כדי לבטל את העסקה. ג. צו פינוי לא יינתן אלא לאחר משפט, ותוכנה זכות ערעור בבית דין לקרקעות כדי למנוע עיוות דין. כזכור, ניתן צו הפינוי (הראשון) ללא משפט, אלא בתוקף התראה מראש, בהתאם לפקודת הגנת המעבדים, 1929.⁵⁹

התובע הכללי של ממשלת ארץ ישראל, בנטוויץ', הסתייג מהרעיון להגביל את חופש המכירה והקנייה של הקרקעות, וראה בכך חריגה מהמהימנות הנהוגה עד אז. פיקוח על העברת קרקעות, כפי שהשתמע מהצעות צ'נסלור, היה לדעתו בלתי מעשי, בגלל התנגדות שני הצדדים – המוכרים והקונים. לעומת זאת, תמך בנטוויץ' במה שראה כהמשך מגמת החקיקה המנדטורית להגן על זכויות האריס, כלומר, ברדישה להבטיח לאריס קרקע חליפית לאור לקחיה של פרשת ואדי חווארת.⁶⁰ ואכן, הטייטה לתיקון פקודת המעבדים, שהכין משרד המושבות בינואר 1931, חזרה על עיקרי הפקודות של השנים 1920-1921, שעל פיהן חויב המוכר להעמיד לרשות האריס קרקע שתספיק לקיומו ולקיום משפחתו (לפי הפקודה משנת 1929 הוחלף הפיזיו לכסף). עוד כללה הטייטה הצעה להגבלת סחר הקרקעות על ידי הקניית זכות וטו לנציב העליון על כל עסקה קרקעית שלא תמלא אחר הקריטריונים הנ"ל. אלא שבינתיים החל בלונדון משא ומתן בין הממשלה הבריטית לסוכנות היהודית על מה שכונה מאוחר יותר "איגרת מקדונאלד". נציגי הסוכנות היהודית עמדו על כך, שהצעת החוק החדשה תהיה חלק מן הנושאים הכלולים במשא ומתן.⁶¹ "איגרת מקדונאלד" באה להחליף את מדיניות "הספר הלבן" של פאספילד שהיתה אנטי ציונית במהותה, וגם הפקודה להגנת מעבדים עברה ניסוח מחדש, תוך שינוי מגמתה.

לפי הנוסח החדש נתחייב הקונה לפצות את האריס בקרקע או בכסף, ובלבד שהמוכר הודיע לאריסים ולקצין המחוז (שנה מראש) שהאריסות תסתיים, וזאת כדי למכור את האדמה חופשית מאריסים; הוגבלה זכותו של בעל הקרקע להעלות את דמי החכירה כראות עיניו, כדי למנוע ממנו "לסלק" בדרך זו את האריסים ערב מכירת הקרקע.⁶² הצעת הפקודה הגדירה כזכאי להגנה כל אריס ו/או יורשיו שעברו שנתיים רצופות את הקרקע ושילמו דמי חכירה (בין אם בתוקף הסכם מפורש ובין אם לאו, גם אם התחלפו הבעלים) וכל אדם שהשתמש באדמה

59. מכתב צ'נסלור אל פאספילד, 24.1.1931, שם, שם.

60. במיוחד הדגיש בנטוויץ' את הצורך להגן על קבוצות אריסים שאינם אלא שבטים מיושבים למחצה שנהנו מזכויות מרעה ושימוש בקרקע גם ללא הסכמים מפורשים עם בעל הקרקע, ועל אנשים שפילשו לקרקע ללא כל זכות חוקית ("סקוטריום"). בנטוויץ' במכתב אל ג'ון שקבורו, ינואר 1931, שם, שם.

61. מכתב הסוכנות היהודית אל תת מזכיר המדינה לענייני מושבות, 16.1.1931, שם, שם.

62. רק ועדה תוכל לאשר העלאת דמי חכירה, ואם לאחר שמיעת שני הצדדים תאשר זאת הוועדה, תיכנס ההעלאה לתוקף רק אחרי אוקטובר של השנה העוקבת.

לפרנסתו, ובפרט רועים, במשך 5 שנים רצופות. ב-29.5.1931 פורסם נוסח הפקודה "להגנת המעבדים 1931" בצורת תיקון זמני לפקודה משנת 1929.⁶³ היא חודשה למשך שנה נוספת בשנת 1932 והורחבה כך שתכלול גם אריסי משנה.⁶⁴ לפקודה החדשה לא היו השלכות ישירות על פרשת ואדי חווארת, כפי שזו עמדה במחצית שנת 1931. אולם, היא כיטאה באופן עקיף את הכרתו של המשפט המנדטורי בתביעת אריסי ואדי חווארת לזכויות חזקה כלשהן. היה בה משום תקדים לשינוי חוקי הקרקעות על רקע בעיית האריסים בכלל וזו של ואדי חווארת בפרט. היא כיטאה את הפרת האיוון המשפטי העדין שהתקיים במשך שנות ה-20 בין הנהוג המקומי לבין החוק המנדטורי וסימנה את תחילתה של מדיניות, שנועדה להגביל מכירת קרקעות בארץ על ידי ערבים ליהודים.

ב. היוזמה ליישוב מחדש של השבט

1. היוזמה לפיתוח ו"בעיית הערבים המנושלים"

בקיץ 1931 נפלו ממשלת הלייבור הבריטית ומעצבי מדיניות ה"ספה הלבן"; האמונה כי ניתן לגשר בין פיתוח הבית הלאומי לבין פיתוח מוסדות שלטון עצמי ולהגשים את מטרות המנדט חזרה להיות שלטת בלונדון. אולם "בעיית הנישול" או בעיית "הערבים מחוסרי הקרקע", שצפה ועלתה בשנתיים הקודמות, נשארה על סדר היום, ועל רקע זה נשתרבה גם בעיית ואדי חווארת לשולחן משרד המושבות בלונדון.

תכניתו של הופ-סימפסון ליישוב כ-10,000 משפחות ערביות וכ-20,000 משפחות יהודיות אמורה היתה לעלות סכום עתק, אבל התקציב הועמד על 2.5 מיליון לא"י בלבד. תקציב זה נועד בראש ובראשונה ליישוב הערבים שנושלו עקב קניית קרקעות על ידי יהודים. פרנץ, שמונה לעמוד בראש מחלקת הפיתוח (יולי 1931), הקריש למעלה משנה לחקירת מצב הערבים מחוסרי הקרקע: הכנת רשימה מדויקת של מנושלים שעמדו בקריטריונים שקבע הופ-סימפסון – שאיבדו את אדמתם עקב קנייתה על ידי יהודים ולא מצאו מקור פרנסה אחר – היכן ניתן ליישבם וגורל התקציב הדרוש לכך. מסקנותיו של פרנץ, כפי שבוטאו בדו"ח הראשון מ-23.12.1931 (ובדו"ח השני מ-20.4.1932), לא היו שונות בעיקרן מאלה של דו"ח "ועדת שאו" והופ-סימפסון לגבי הקביעה היסודית, כי ההתיישבות

63. *Official Gazette*, 29.5.1931

64. זמן קצר לאחר שפורסמה הפקודה כבר נידונו התיקונים שיש להכניס בה (תזכיר משרד המושבות בעניין תחיקה קרקעית בארץ ישראל, אוגוסט 1931, ג"מ .(C.O.733.199.87072 [pt.1])

היהודית אכן גורמת ותמשיך לגרום גם בעתיד לנישול. לענייננו חשובה ההמלצה ליישוב 100-200 משפחות תוך 12 עד 18 חודש. לדו"ח צורפה הערכה תקציבית, אך בינתיים הסתבר שגם 2.5 מיליון הלא"י אינם עומדים לרשות מחלקת הפיתוח.⁶⁵

כסד התקציבי החדש נראתה משימתו של פרנץ' עלובה עוד יותר, אלא שבמרס 1932 כבר היה ידוע כי לא מדובר ביישוב אלפי משפחות, אלא בפחות מ-700 משפחות מנושלים.⁶⁶ אשר לעתיד, הנציב העליון החדש האמין, כי שיפור תנאי החיים של הפלח ותחיקה מונעת כגון הפקודות להגנת מעבדים ימנעו היווצרות מחוסרי עבודה או אדמה ויהוו בלבם בפני היגררות הפלחים אחר האגף הרדיקלי של התנועה הלאומית הפלסטינית.⁶⁷ כך הופרדה, למעשה, "בעיית הערבים המנושלים" על פי ההגדרה הבריטית, מהחשש להיווצרות "מעמר" של ערבים מחוסרי קרקע עקב רכישות קרקע על ידי יהודים. כימות הבעיה הוכיח בעליל, שמבחינה מספרית לא מדובר במנושלים רבים, והבעיה הקונקרטית ניתנת לפתרון. אולם בשנים 1932-1933, על רקע גלי העלייה היהודית המתגברת, תנופת הפעילות הציונית והתגבשותה של התנועה הלאומית הפלסטינית, ספק אם היתה למספרים משמעות כלשהי: על הפרק עמדו תביעות סותרות של שתי תנועות לאומיות לגבי טריטוריה אחת.

65. *Government of Palestine, Reports on Agricultural Development and Land Settlement in Palestine by Lewis French*, Jerusalem (First report, Dec. 1931, supplementary report, (להלן: דו"ח פרנץ'), ראה במיוחד דו"ח ראשון, סעיפים 8, 10, 22, 59-60, 77-98; דו"ח משלים, סעיפים 7-9, 16, 27, 36, 62, 72, 75, 81.

66. לבריקת תביעות המנושלים מונה השופט וב. המספר הרב של התביעות שהוגשו עד אפריל 1932 מורה, כי פעילי התנועה הפלסטינית דאגו להעביר מידע ולעודד את הפלחים והשיכים לתבוע זכויותיהם. מכלל למעלה מ-3000 התביעות שהוגשו נמצאו ברבות סתירות ואי דיוקים: רוב התביעות הושבו ריקם, ורק 664 ראשי משפחות הוכרו כ"ערבים חסרי קרקע", שנפגעו ממכירת קרקעות ליהודים. (תזכיר קנלי-ליסטר לממשלה, מרס 1932, ג"מ C.O.733.215.97050/9; ארלוזורוב, עמ' 203-204, 268; ישיבת אקווקטיבה של הסוכנות היהודית, 18.5.1932, ישיבות הנהלת הסוכנות, תרצ"א-תרצ"ג). 664 משפחות הינן 3000-4000 נפש על פי ההערכה הרשמית (ראה Great Britain and Palestine, *Information Department Paper*, no. 20, London 1937 עמ' 59, הערה 2). למספר זה נוספו 237 משפחות אריסים שעבדו על אדמה יהודית בזמן המחקר ועתידים היו להתפנות, וכן 68 משפחות משבט ערב זבייד. בשנה שנסתיימה ב-1935.5.31 הוגשו 84 בקשות בלבד – כולן בידי ערבים שנושלו כמה שנים קודם לכן. ראה דו"ח מחלקת הפיתוח לשנת 1934/5 על יישוב מחדש של ערבים שפוננו, ג"מ C.O.733.75049/1/36 (להלן: דו"ח מחלקת הפיתוח, 1934/5).

67. גבריאל שפר, "סיר ארתור ווקופ וה'נוטאבלים' הערבים והיהודים", קשת, רבעון לספרות, עיון וביקורת, נ"א (1971), עמ' 147-149.

2. הצעת תל-א-שוק ודחייתה

מי שיצא נשכר, לכאורה, מתכנית הפיתוח של פרנץ' היו ערביי ואדי-חוארת. על פי הסכם החכירה שנחתם עם הממשלה, התחייבה זו לפתור את בעיית האריסים לפני תום תקופת החכירה. עד מהרה התברר, להפתעתו של ווקופ, כי לואיס פרנץ' לא הצליח למצוא אדמה חליפית מתאימה עבורם.⁶⁸ בתחילת מאי 1932 הודיע הנציב העליון, ווקופ, על הקמת ועדה בת 3 חברים לפתרון בעיית ואדי-חוארת. בוועדה היו חברים לואיס פרנץ' בתוקף תפקידו כמנהל מחלקת הפיתוח (החל מיוני 1932 מילא את מקומו לואיס אנדריוס), עבדאללה סמארה כבא כוחם של הערבים (בתיאום עם הוועד הפועל הערבי) וד"ר מוריס הקסטר כבא כוחה של הסוכנות היהודית.⁶⁹ חלק מאריסי ואדי-חוארת (צפון) היה אמור להתפנות בספטמבר 1933 (בתום חוזה החכירה), וחלקם האחר אם וכאשר יוכרע משפט "אדמת המריבה" לטובת הקק"ל (שהוכרע, כזכור, רק ב-12.12.1932). בסך הכול היה מדובר בכ-200 משפחות מכלל 664 המשפחות חסרות האדמה, שנפגעו מרכישת קרקע על ידי יהודים בהתאם לקריטריונים שקבע פרנץ'. גם הוועדה היתה לכאורה רק מקרה פרטי של הוועדה ליישוב ערבים מנושלים במסגרת תכנית הפיתוח. אולם, מספרם הגדול ומשקלם היחסי הרב של אריסי ואדי-חוארת בין אלה שהוגדרו כמנושלים, וכמו כן דחיפות הבעיה וחריפותה, הפכו את בעיית יישובם מחדש למבחנה הראשון של התכנית ליישוב ערבים מנושלים. כ-90 משפחות של ערביי ואדי-חוארת צפון נבחרו להיות הראשונות מכלל 664 שהוכרו כזכאיות ליהנות מתכנית הפיתוח.⁷⁰ מהדרו"חות שהגיש פרנץ' על פעולת הוועדה החל ממאי 1932 השתמעה זאת יד, או לפחות, חוסר פתרון נראה לעיני בעתיד קרוב. מלכתחילה היה נציג הסוכנות היהודית מעוניין בהרחקת ערביי ואדי-חוארת מהאזור, ואילו עבדאללה סמארה – המקורב לערביי ואדי-חוארת – חתר ליישבם בקרבת מקום. ההצעות שהועלו בפני הוועדה נפלו בזו אחר זו מטעמים ענייניים בדרך כלל.⁷¹ הצעה אחת ליישוב

68. מכתב ווקופ אל קנליף-ליסטר, 5.3.1932, ג"מ C.O.733.215.97050/9.

69. י.ט.א., 5.5.1932. יש להניח כי עבדאללה סמארה ייצג לא רק את האינטרס של ערביי ואדי-חוארת, אלא גם את האינטרסים הפרטיים שלו. ראה הערה מס' 30.

70. תכניתו של מנהל מחלקת הפיתוח במאי 1933 היתה ליישב בשנת 1933/4 367 משפחות, שנה לאחר מכן 300 משפחות ושנתיים לאחר מכן את השאר. הוא הציג את תפיסתו, שעל פיה יש ליישב את הערבים בקבוצות של 100 משפחות על אדמות שהממשלה תקנה או תחכור, ותחכיר להם בחכירת משנה. הערכתו התקציבית הועמדה על 250,000 לא"י. במסגרת תקציב זה תיכלל חסות מלאה של הממשלה על המתישבים בסביבה החדשה, כולל אספקת ציוד ועזרה חקלאית אחרת (דרו"ח מחלקת הפיתוח על יישוב ערבים שנושלו, ג"מ C.O.773.75049/1/36).

71. דרו"חות על פעולת הוועדה, 9.5.1932, 7.7.1932, 21.7.1932, 29.7.1932, 4.11.1932, תיקי ואדי-חוארת, S25/10360.

האריסים בעבר הירדן נדחתה על ידי ווקופ מטעמים פוליטיים: שמא תיראה כניסיון לגירוש התושבים הנוכחיים של הארץ.⁷² לבסוף גיבשה הוועדה הצעה ליישוב 90 המשפחות בתל-א-שוק שבצמק בית שאן, ווקופ פירט את יתרונות השטח במכתב לשר המושבות החדש, קנליף-ליסטר, וביקש את הסכמתו להצעה. מכיוון שבאזור כולו היבולים טובים, כמעט כפולים מאלה שבואדי חווארת, ציפה ווקופ, שגם ללא שינוי שיטות העיבוד יצליחו המתיישבים החדשים מוואדי חווארת לשפר את מצבם הכלכלי. אף על פי כן, מצאה הוועדה לנכון לשפר בהזמנות זו של העתקתם ממקום אחר לשני את "מצב החקלאות הערבית", והמליצה להכניס שיטות עיבוד חדשות. יתר על כן, הוועדה פיתחה מודל של התיישבות, שיבוסס על חוה קואופרטיבית וגמישות בשיטות העיבוד.⁷³

"הצעת תל-א-שוק", כפי שכונתה לעתים, היוותה דוגמא לרעיון תכנית הפיתוח. על פי ההצעה תקבל כל משפחה 40-60 דונם בחכירה, אדמת שלחין אשר תנוקז ותעבור, אם יהיה צורך בכך, חריש עמוק על חשבון הממשלה; תשלום דמי החכירה יידחה, אם לא יעלה היבול יפה בשנתיים הראשונות; יובטח למתיישבים דיור הולם, מתבנים ו-2300 לא"י כפיצוי על היבול שיישאר בוואדי חווארת ולא יאסף; אפילו ההעברה של האנשים על ציודם ובעלי החיים שלהם תיעשה על חשבון הממשלה.⁷⁴ אולם נציגי השבט הודיעו למושל שכס, פוט, שאינם מקבלים את הצעת הממשלה.⁷⁵

עוד אלה מסרבים לקבל את ההצעה, ובעיית פינניים של ערביי הוואדי בדרום הפכה לדחופה יותר. ב-20.4.1933 הוציא משרד ההוצאה לפועל, בעקבות תביעת הקק"ל, הוראה לפינוי "אדמת המריבה", לאחר שבית המשפט לערעורים דחה את הערעור שהגישו ערביי ואדי חווארת דרום (12.12.1932).⁷⁶ לשיכים נמסר כי עליהם לפנות את השטח תוך 12 יום. ב-26 באפריל (1933) הגישו עצומה נגד סילוקם, אך נשיא משרד ההוצאה לפועל דחה את פנייתם. ב-15.5 החליט להפעיל את צו הפינוי המקורי (מ-14.8.1930), והורה להשתמש בכוח במקרה הצורך.⁷⁷

72. מכתב אנדריוס אל המזכיר הראשי, 10.7.1933, ומכתב ווקופ אל קנליף-ליסטר, 22.7.1933, ג"מ C.O.733.231.17249. אפשרות העברת ערבים מארץ ישראל אל עבר הירדן כפתרון לבעיית המנושלים הועלתה בישיבות הדיוקטוריון של הקק"ל (ראה, למשל, ישיבותיו מ-17.6.1930, 29.4.1931, פרוטוקולים של הקק"ל), אולם היא נשארה דעת מיעוט.

73. מכתב ווקופ אל קנליף-ליסטר, 26.11.1932, ג"מ C.O.733.218.97082 (pt.2).

74. נספח III לדר"ח השנתי של מחלקת הפיתוח לשנת 1933/4, 12.5.1933, ג"מ C.O.733.251.37249/I (להלן: דר"ח מחלקת הפיתוח לשנת 1933/4). כמו כן ראה על כך במכתב לקק"ל, 4.5.1933, קק"ל, תיק מס' 7.

75. דבר, 1.5.1933.

76. העתק מהוראת הפינוי (מצורף למכתב מ-11.9.1933), קק"ל, תיק מס' 7.

77. העתק הצו, קק"ל, תיק מס' 7, 15.5.1933.

משלחת מכובדת בראשות קיתרוץ', מושל מחוז הצפון, ובלוויית מושלי שכם וטול כרם ומפקד המשטרה, באה לשכנעם להיעתר להצעת הממשלה ולהתיישב בעמק בית שאן. משסירבו גם הם, הציע להם קיתרוץ' לשלוח משלחת "לתור" את המקום. הוא הבטיח, שאם יתמידו בסירובם, תשוב הממשלה ותתריץ עמם.⁷⁸

ערביי ואדי חווארת החליטו לשגר משלחת בשם השבט כולו, ובתור כך נדחה ביצוע צו הפינוי. משחזרה המשלחת, דיווחו העיתונים על החלטתה לדחות את הצעת הממשלה, משום ששינויי האקלים ישפיעו עליהם לרעה, משום שאדמות תל-א-שוק חדרוניות, משום שיעבור זמן רב עד שיקשרו קשרים עם הסביבה החדשה וכו'. החלטה סופית התקבלה באספה כללית של השבט.⁷⁹ משבא נציג הממשלה בסוף מאי בלוויית מושל שכם וקצין הנפה, כדי להחתים את ערביי ואדי חווארת על הסכמתם להתפנות לתל-א-שוק, תוך איום כי יפוגו ככוח – סירב הרוב, ורק משפחות מספר נענו וחתמו. המדידות, שנעשו בימים הבאים בשטח להערכת היבול לשם תשלום פיצויים למפונים, לא הותירו כל ספק ביחס לפינוי הקרב. אנשי ואדי חווארת צפו בהכנות לפינוי החלק הדרומי, אך לא שינו את עמדתם; הם החליטו לקבל את הצעת הכפרים השכנים לבוא ולחנות על אדמותיהם, ביום שיאלצו לעזוב את השטח.⁸⁰ ב-3.6.1933 נתן נשיא משרד ההוצאה לפועל בשכם פקודה לפינוי כל ערביי ואדי חווארת דרום תוך שבעה ימים.⁸¹ הם קיבלו הודעה על כך ב-6.6 והוזהרו, כי אם לא יתפנו עד ה-11 בחודש – יופעל נגדם כוח. על פי דיווחי העיתונות, התכנס כל השבט שנית ודן בשאלה, אם לקבל את הצעת הממשלה ולעבור לעמק בית שאן, ושוב התקבלה החלטה לדחות את ההצעה. בינתיים נדחה יום הפינוי ל-15.6, כדי שיהיה סיפק בידם לקצור את תבואות החורף.⁸²

78. דאר היום, 21.5.1933; דבר, 21.5.1933.

79. דבר, 22.5.1933, 23.5.1933, 28.5.1933, 29.5.1933. המתיישבים היהודים ידעו לדווח על חילוקי דעות רבים שנתגלעו בקרב חברי השבט: חלק הסכים לעבור למקום החדש; חלק מאנשי השבט (הצפוני) דרש מהממשלה למסור לו את אדמת הבצה שהיתה בבעלותה וחלק מאדמת סמארה, ואף הילכו שמועות כאילו יתפשו אותה ללא רשות; ערביי "אדמת המריבה" דרשו אדמה בסביבות הכפר טייבה הסמוך. לכול היה ברור כי על אדמת ואדי חווארת לא יישארו. אבל גם על פי מקור זה ברור, כי הרוב העדיף כל הסדר שהוא בסביבת ואדי חווארת, על פני עמק בית שאן.

80. דבר, 4.6.1933 (על פי "פלסטין"). אלה מביניהם שקיבלו התראה לפינוי, החלו בינתיים להעביר את מיטלטליהם לכפרים שכנים, והשאירו בשטח רק אוהלים מספר; רבים אחרים התכוננו לעבור לארמות וכאריה ולסביבת חררה, מפחד פן יפוגו ככוח (מכתב קרב אל ויץ, 29.5.1933, "קק"ל, תיק מס' 7).

81. מכתב משרד ההוצאה לפועל בשכם, 13.6.1933, "קק"ל, תיק מס' 7.

82. פקודת הפינוי, 3.6.1933, שם, שם; דבר, 14.6.1933 (לפי "פלסטין"); דאר היום,

15.6.1933, 11.6.1933

ביום המיועד לא נמצא איש מערביי ואדי חווארת דרום בשטח, ולא היה כל צורך להפעיל את כוחות המשטרה והצבא שרוכזו לשם כך. הברווים נטשו את המקום וחנו באום-אל-חאלד ובסביבה הקרובה. למחרת, ב-16.6, עלתה על "ארמת המריבה" קבוצה של מתיישבים, ועוד באותו יום הוקם הצריף הראשון. הקק"ל שילמה סך 2000 לא"י פיצויים עבור התבואה שנשארה בשטח, לאחר שנציגי הברווים חתמו והסכימו על שוויו של היכול. "ארמת המריבה", 6300 דונם, הועברה לידי הקק"ל, והיא חולקה בין קבוצות המתיישבים השונות.⁸³ אך האריסים שפינו את השטח סירבו לעקור מהאזור ונשארו בקרבת מקום. היה זה אך טבעי שלא יתנתקו בבת אחת ויחזרו לשטח לאסוף אבטיחים והורה שהשאירו, כמו שציפו אנשי הקק"ל עצמם: "והלא אי אפשר שהמסכנים האלה יצאו וישאירו פרי עמלם הפקר", וזאת למרות הפיצויים שקיבלו.⁸⁴

מכיוון שחלקו האחר של השבט שהה עדיין בחלקו הצפוני של הוואדי, שב מושל מחוז הצפון ונפגש ב-14.8.1933 עם שני חלקי השבט וחזר בפרוטרוט על התנאים שהציעה הממשלה להעברתם לתל-א-שוק;⁸⁵ לשווא. הם דרשו כי הממשלה תיתן להם את 3000 הדונם (של הקק"ל) שהוחכרו להם בצפון ואדי חווארת, את 2100 הדונם השייכים לממשלה (ארמת הבצה), 5000 דונם בוואדי קבאני הסמוך וכמו כן 8500 לא"י פיצויים.⁸⁶ משלא השיג נציג הממשלה הסדר מוסכם, פנה לסוכנות היהודית וביקשה להאריך את הסכם החכירה של בריווי ואדי חווארת צפון, תוך הודאה שהמצב דומה ואולי אף מסובך יותר מהמצב שנתיים קודם לכן, ערב הסכם החכירה הראשון;⁸⁷ ואכן, הסערה הציבורית שנתעוררה סביב פיגועים של

83. אל ג'אמיעה אל ערביה, 13.6.1933, Arabic Press Extracts (ראה הערה מס' 88); מכתב קרב אל ויץ, 5.6.1933, קק"ל, תיק מס' 7; דבר, 16.6.1933 (על פי דיווח מוואדי חווארת); דאר היום, 16.6.1933.

84. אישור אנדריוס, 13.6.1933, 19.6.1933, קק"ל, תיק מס' 7; ישיבת דירקטוריון הקק"ל, 4.7.1933, פרוטוקולים של הקק"ל; ד"ח על סיור להערכת התבואה ב"ארמת המריבה", 12.6.1933, אצ"מ, תיק קרקעות ואדי חווארת, S25/9835 (להלן: קרקעות ואדי חווארת, S25/9835).

85. כ-14.8.1933, ולא כ-14.8.1932, כפי שמצוין על המסמך בטעות, שכן אז עדיין לא עלתה כלל הצעת הממשלה להתיישבות בתל-א-שוק. הטבות נוספות שנכללו בהצעה היו זריעה למפרע של דורה וחציר, במידה שתספיק לצורכי המתיישבים למשך החורף; מחרשות, בהמות וציוד מודרני שיסופקו על ידי הממשלה בתנאי הלוואה נוחים; טרקטור שיועמד לרשות המתיישבים וכו', קרקעות ואדי חווארת, S25/9835.

86. לפי "פלסטיין", התאכזבו ערביי ואדי חווארת מאוד, משום שציפו כי הממשלה תיעתר לבקשתם ותציע להם ארמה באזור עצמו "כדרישת דעת הקהל הערבית בארץ ובחו"ל" (מובא בדאר היום, 17.8.1933).

87. דיווח על שיחה עם אנדריוס, 29.8.1933, קרקעות ואדי חווארת, S25/9835; דאר היום, 20.8.1933 (על פי עיתונות ערבית). בוטנאי, שבועון של איכרי ארץ ישראל, הציע עוד

ערביי ואדי חווארת דרום הטילה צל מאיים על השקט והסדר, שממשלת ארץ ישראל השתדלה לקיים. ממשלת המנדט, שמאו תחילת 1930 אחזה הן באמצעים ארמיניסטרטיביים והן בייזום תכנית קונקרטיית על מנת למנוע התפרצות פוליטית סביב הפרשה – נכשלה.

3. סיומה של פרשת ואדי חווארת

פינוים של אריסי "אדמת המריבה" עשה את פרשת ואדי חווארת למשך זמן קצר למוקד מחאה פוליטית בקרב הציבור הערבי. כותרות העיתונים הערביים⁸⁸ של שבוע הפינוי הביעו השתתפות במר גורלם של בדוויי ואדי חווארת והציגו אותו כאסון לאומי: "אנדאלוסיה שנייה בפלסטין" (הקבלה לגירוש הערבים מספרד), "יום הבכי והצער", "הקראוון הראשון של ערבים פלסטינים עוזב את האדמה". פעולות מחאה וסולידריות ספונטניות, שהחלו בשכם ובטול כרם, מוקדי תסיסה לאומית משכבר, התפשטו במהלך השבוע השני לרחבי הארץ.⁸⁹

בצד תגובות ההשתתפות בסבל והזעזוע הראשון, החלה העיתונות להדגיש יותר את המשמעות הפוליטיות הכלליות. עיקר ההתקפה כוון נגד החוק והמשפט המנדטוריים: הפינוי נתפס כאי צדק כפול: א. זה הנובע מהשרירותיות שבמכירת אדמה על ידי מי שאינו קשור אליה ולא עבד אותה: "אם אין צדק איפה הרחמים". ב. זה הטמון בחוק המנדטורי: "פקודות מגדרות עקירת צמחים וגדיעת עצים כפשע, אך לא עקירת אנשים שקשורים לאדמתם זמן רב הרבה יותר."⁹⁰ בהמשך

ב-19.4.1933 (עמ' 5) שמוטב להשאיר את ערביי ואדי חווארת בוואדי כשכנים בעלי "הכרת תורה" מאשר ליישכם בעמק בית שאן כ"שכנים רעים" בעלי הרגשת קיפוח.
88. תרגומים ותקצירים של עיתונות ערבית, שנעשו עבור משרד המושבות החל משנת 1932, מצויים בגנון המדינה. אלה כוללים את ה-Weekly Press Summary to Colonial Office (להלן: עיתונות, סקירה שבועית) לשנים 1932 ו-1933, ואת ה-Arabic and Hebrew Press Extracts (להלן: עיתונות, תרגומים) לשנים הנ"ל.

89. בטול כרם הוכרזה שבייתה כללית, ובכינוס המוני שנערך במסגד הוחלט לשלוח לממשלה מברק בשם העיר כולה, ובו מחאה על האסון ש"המנדט האנגלו-ציוני" מביא על הערבים, ודרישה לחקוק חוק שיאסור מכירת קרקעות ומתן רשיונות עלייה ליהודים. כמו כן דרשה האספה להעביר את תוכן המברק ללונדון ולחבר הלאומים. עיתונות, סקירה שבועית, מס' 24, 1933: פלסטין (עיתון המקורב למוסא כאום אל חוסייני ולאופוזיציה למופתי), 16.6.1933, 17.6.1933: אל ג'אמיעה אל אסלאמיה (להלן: אל אסלאמיה), עיתון פאן-איסלאמי, 16.6.1933: אל ג'אמיעה אל ערביה (להלן: אל ערביה), עיתון התומך במופתי, 20.6.1933: עיתונות, תרגומים, 1933. דיווח על האירועים מצוי גם בדו"ח הבולשת (C.I.D.) למזכיר הראשי, 20.6.1933, ג"מ FO.371.16926, שמוסיף כי סאלם עבד אל רחמן, אחד הפעילים המרכזיים בעניין ואדי חווארת בשכם, ידוע כסוכן יהודי ופועל למען תועלת אישית.

90. אל אסלאמיה, 13.6.1933, 14.6.1933, 19.6.1933; אל ערביה, 14.6.1933; עיתונות, תרגומים, 1933.

גברה המחאה נגד עיוות החוק וניצולו לקידום מטרות פוליטיות. עיוות זה נתפס והוצג לא רק ביחס לזכויות הפרט אלא גם ביחס ל"משפט העמים": אם מותר לנשל 2000 אנשים מאמצעי הקיום שלהם באופן חוקי, נאמר, אין מה שימנע את נישול כל הערבים.⁹¹ למשך כחודש "הולאמה" הפרשה וקיבלה ממדים חדשים, שאיימו לסכן את השקט הציבורי, ומשכו את תשומת הלב של הבולשת והממשלה, שאף הטילה צנזורה על העיתונות מחשש להתלהטות הרוחות.⁹²

החל ממחצית יולי, כחודש לאחר תום הפינוי, חלה רגיעה בציבור. העיתונות פסקה מלדרוח על ואדי חווארת. המנהיגות הערבית, שניצלה את הפרשה לניגוח המדיניות הבריטית, לא התגייסה להגן על אריסי ואדי חווארת. היא הסתפקה בכינוס הוועד הפועל הערבי לדיון בנושא, וכאילו יצאה בכך ידי חובתה. הסתבר בפגישה זו כי חלק מחברי הוועד הפועל תומכים בעמדת הממשלה, ולכלל עמדה מאוחרת לא באו. התמיכה הכספית והפוליטית שהגיעה מעבר הירדן, מטוריה ומעיראק, נתדלדלה אף היא, ורק חוגים רדיקליים וארגונים מקומיים נשארו פעילים. אלה לקחו על עצמם לפעול למען יישוב המנושלים באזור עצמו.⁹³

מכירת קרקעות ליהודים היתה אחת מנקודות התורפה העיקריות של המנהיגות הלאומית הפלסטינית, שהסוכנות היהודית ופרנץ' הצביעו עליה זמן רב קודם לכן. לאחר "מאורעות 1933" ירד המסך על הוועד הפועל הערבי, והוא פינה מקומו לגוף חדש. גם עוני עבד אל האדי, שתפקידו במכירת ואדי חווארת נחשף מעל דפי העיתונות, נפגע מ"התפוצצות" הפרשה, ומעמדו של מי שהיה נציגם של אריסי ואדי חווארת כבית המשפט העליון נחלש.⁹⁴

91. ראה במיוחד אל אסלאמיה, 13.6.1933; אל ערב (שבועון שתמך במפלגת האיטיקלאל), 17.6.1933; פלסטין, 17.6.1933, 21.6.1933; אל אסלאמיה, 15.6.1933, 21.6.1933; עיתונות, תרגומים, 1933.

92. וראה לדוגמא, "אל ג'אמיעה אל אסלאמיה", 21.6.1933, 7.7.1933, 9.7.1933; "אל ג'אמיעה אל ערביה", 25.6.1933, 28.6.1933; עיתונות, תרגומים, 1933.

93. אנשי הבולשת העריכו, כי בכוננת אנשי האיטיקלאל לעורר מהומות באזור תוך ניצול המתח הפוליטי סביב הפינוי: ערביי ואדי חווארת – נאמר בדו"ח – מאוחרים, וביטחונם העצמי הולך וגובר על רקע התמיכה הרבה. למעשה, מצבם הכספי טוב יותר מזה של שכניהם ודו"ח הבולשת, 7.7.1933, ג"מ (EO.371.19626); על אוהרת הממשלה שלא לכתוב על פינוי ואדי חווארת באופן שיסכן את שלום הציבור ראה, למשל, אל אסלאמיה, 24.6.1933; אל ערביה, 26.6.1933; עיתונות, תרגומים, 1933. "ארגון הצעירים הערבים" החליט לפנות לנציג העליון בדרישה, שיעזור לאנשי ואדי חווארת וימנה קבוצת עורכי דין שתגן על המפונים, ומפלגת האיטיקלאל החלה בהכנת דו"ח מפורט על הפרשה (אל אסלאמיה, 13.8.1933; עיתונות, תרגומים, 1933). על פגישת הוועד הפועל הערבי ראה דו"ח הבולשת, 21.7.1933, ג"מ (EO.371.19626).

94. יחושע פורת, ממהומות למרידה, 1929-1939, תל-אביב 1976, עמ' 156.

ערביי ואדי חווארת, ששבו להיות מחוץ לטווח הזרקורים הפוליטיים, המשיכו להתעקש על עניינם.⁹⁵ לאחר שנדחתה תביעתם להגנה בזכות הפקודה החדשה להגנת מעבדים (1933), פנו המפונים לנציב העליון ולערכאות בתביעות שונות שנגעו לגובה הפיצויים, לזכות לנצל את עשבי הבר הגדלים בוואדי (למרעה ולקליעת סלים) וכו', אך כל תביעותיהם נדחו.⁹⁶ כמחצית אוגוסט, כחודשיים לאחר שפנו וכחודש וחצי לפני המועד שבו עמד לפקוע חוזה החכירה עם מחציתו השנייה של השבט, חידש קיתרוץ, מושל מחוז הצפון, את המשא ומתן עמם. הוא חזר על הצעתו, שהשבט יעבור לתל-א-שוק, וביקש תשובתם תוך 14 יום. ימים מספר לאחר מכן התפרסמה הצהרה בשם כל ערביי ואדי חווארת, ובה סירוב מוחלט לעבור לעמק בית שאן ודרישה להישאר בקרבת הוואדי.⁹⁷

לבסוף פינה החלק הצפוני את השטח ב-13.11.1933, בלי שהיה צורך להפעיל כוח, והפינוי לא עורר כל הר ציבורי. המולת "מאורעות 1933" האפילה עליו. הם התמקמו על גבול ואדי קבאני, על שטח בן כ-180 דונם אשר שלושה רבעים ממנו רכשה הקק"ל זמן קצר קודם לכן. כיוון שאדמות הבצה לא התייבשו עדיין, ביקשה הממשלה מהקק"ל להמשיך ולהחכיר לה עבור הבדווים כ-300 דונם למשך 6 חודשים (עד לאחר החורף), שישמשו אותם לחניה. כמו כן, הבטיחה לחכור חלק מאדמות סמארה עבורם. בלחץ הממשלה, ולאחר שערביי ואדי חווארת פינו את השטח, אישרה לבסוף הקק"ל את תנאי ההסכם.⁹⁸ וכך, כחודש לאחר פינוים הותר לערביי ואדי חווארת צפון לשוב ולחנות על חלקה קטנה בוואדי עצמו. בעקבות תושבי החלק הדרומי, שחתמו בינתיים על חוזה חכירה של שטח קטן למשך שנה, נשאו ונתנו אף הם על הסדר דומה. הבולשת דיווחה כי "הפתרון" הזמני למשך תקופת החורף שמצאו שני חלקי השבט נראה מוצלח.⁹⁹

ערביי ואדי חווארת לא עזבו את המקום גם בקיץ ובחורף הבאים. הממשלה

95. דו"ח הבולשת מ-10.8.1933 המשיך לדווח, שגל האהדה לערביי ואדי חווארת שוכך בהדרגה, אך הם, מצדם, ממשיכים להצהיר בכל הזדמנות על סירובם לעזוב את האזור (ג"מ FO.371.19626).
96. מכתב בן-צבי אל הקק"ל, 3.8.1933, קרקעות ואדי חווארת, S25/9835; דו"ח הבולשת, 22.9.1933, ג"מ FO.371.19626; ויץ, עמ' קנ"ה; אל ערביה, 13.8.1933, עיתונות, תרגומים, 1933.
97. ב"מניפסט של השיכים של ואדי חווארת אל האומה הערבית" שהתפרסם ב"אל אסלאמיה אל ערביה" ב-6.9.1933 (עיתונות, תרגומים, 1933), גוללה כל הפרשה כולה – מאז הגיעם לפלסטין "לפני 500 שנה", התיישבותם בוואדי, דרך מכירתו ב-1929 ועד תלאתיהם האחרונות מאז הפינוי.
98. ויץ, עמ' קנ"ה; מכתב אנדריוס אל הקק"ל, 17.12.1933, מכתב גרנובסקי אל אנדריוס, 18.12.1933, ומכתבי המוכיר הראשי אל הסוכנות היהודית בדצמבר; קרקעות ואדי חווארת, S25/9835.
99. דו"ח הבולשת, 23.10.1933, ג"מ FO.371.19626.

גמרה אומר, שלא לכפות עליהם שום פתרון. בינואר 1934 דיווח ווקופ לקנליף-ליסטר, שהוא מקווה ליישב את 100 משפחות ואדי חווארת צפון באזור בצת הממשלה לאחר שתנוקו; את פרנסתם יוכלו למצוא ביישובים היהודיים הסמוכים. שאר 100 המשפחות הסתדרו בכוחות עצמן; הם חכרו אדמות מבעלי קרקעות בסביבה (באמצעות כספי הפיצויים שקיבלו) ולא נזקקו עוד לתמיכה ממשלתית, חוץ מהלוואה חקלאית. באביב הסתבר שה"סידור" משביע את רצון כולם. ווקופ דיווח, כי יש סימנים שהשבט "הולך ומתפרק": אחדים כבר מצאו עבודה בסביבה הקרובה ואולי יוכלו להתמיד בה. אם ימצאו אנשים נוספים מקורות עבודה חליפיים, ציפה ווקופ, יתחיל השבט להתפור, והוא אף יוכל לחסוך מעצמו את ההשקעה הכספית הגדולה הכרוכה ביישובם, בניקוז הבצה ובהתקנת מערכת השקאה יקרה. לפיכך, החליט לעשות בשלב ראשון רק את המינימום, כדי להפוך את אדמת הבצה למקום מגורים מתקבל על הדעת גם בתקופת החורף.¹⁰⁰

למרות תחזיתו האופטימית של ווקופ, לא יכול היה להרשות לעצמו לזנוח לגמרי את אנשי ואדי חווארת. ועדת המנדטים המתמדת של "חבר הלאומים" המשיכה לעקוב אחר גורלם, והיתה, ללא ספק, אחד הגורמים שדרבנו את ממשלת המנדט לדאוג לסיום סביר של הפרשה. במשך השנה הבאה יושבו ערביי ואדי חווארת צפון על 1570 דונם באזור הבצה, ולפי דו"ח מחלקת הפיתוח היו מרוצים. הם בנו עוד באותה שנה כ-23 בתים בכוחות עצמם, עיבדו חלק מהשטח, ורבים מצאו תעסוקה ביישובים היהודיים. לעומת זאת הסתבר, כי "הפתרון" הדחוק של החלק האחר של השבט לא הספיק. באביב 1935 הם עלו עם עריהם על כ-1000 דונם מאדמת ואדי חווארת, ומחלקת הפיתוח התריעה, שכאשר תשיג הקק"ל צו פינוי, צריך יהיה לדאוג גם להם.¹⁰¹

פרשת הפינוי לא נשנתה; ערביי ואדי חווארת פינו את השטח, ואילו הקק"ל הסכימה להמשיך להחכיר להם חלקות קטנות בוואדי חווארת ובשטחים סמוכים לו שרכשה בינתיים תמורת 490 דונם של בצת קאקון, שהממשלה הסכימה לתת לה. ב-1936 יכלה הממשלה לרווח לוועדת החקירה המלכותית, שפרשת ואדי חווארת הסתיימה: אנשי ואדי חווארת בחרו לשבת על כ-1500 דונם של אדמת הממשלה (הבצה) ועל אדמות נוספות שחכרו מהקק"ל ומבעלי ארמה אחרים באזור.¹⁰² ווקופ, מצדו, ציין בסיפוק, כי בסכום של 82,208 לא"י שהוקצו למחלקת הפיתוח, היא הצליחה ליישב 348 משפחות, וכלל במספר זה גם 90 משפחות מוואדי חווארת צפון ו-109 משפחות מוואדי חווארת דרום, אשר רובן ככולן לא

100. מכתב ווקופ אל קנליף-ליסטר, 26.1.1934, ג"מ C.O.733.251.37249.

101. דו"ח מחלקת הפיתוח לשנת 1934/5.

102. ויץ, עמ' קנ"ה; דו"ח מחלקת הפיתוח על יישוב ערבים שנושלו, ג"מ

התיישבו בחסות הממשלה, אלא קיבלו ממנה תמיכה כספית מסוימת.¹⁰³ אף על פי שמספר המשפחות המיושבות במשך שנתיים היה קטן מהצפוי, הרי שהצלחת התכנית ליישוב מחדש, מנקודת ראותם של הבריטים, היתה ברורה: א. היישוב מחדש לא חרג מתחומי התקציב (עבור שלישי מהמשפחות הוצא כשליש מהסכום המיועד), והוא לא הפך לנטל על משלם המסים הבריטי.¹⁰⁴ ב. אם כי מחלקת הפיתוח פעלה תחת הרושם, שמספר בלתי צפוי של ערבים מנושלים יהיה זכאי ליהנות מחסותה כתוצאה מהמשך רכישת אדמות על ידי יהודים, הסתבר ב-1935 כי חשש זה היה מוגזם ביותר, ולכאורה היה בתכנית משום פתרון ל"בעיית המנושלים": לאחר שנקבעו קריטריונים לקביעה מי הוא "מנושל", נתחמו ממדי "הבעיה". בעבר הוחלט ליישב את המנושלים, ואילו הפקודות החדשות להגנת המעבדים אמורות היו למנוע היווצרות מנושלים בעתיד.

כפועל נתקלה "תכנית היישוב מחדש" בשלושה קשיים בלתי צפויים: א. הגורם הקרקעי – מחלקת הפיתוח התקשתה למצוא קרקע מתאימה ובתים (כדי להימנע מהצורך לבנות אותם על חשבונה). חשוב מזה, היא התקשתה למצוא אדמה בכפרים הסמוכים למקומות שבהם חיו רוב מחוסרי הקרקע, כפרים שהיו בדרך כלל במצב עלוב וללא יכולת לקלוט אוכלוסיה חקלאית נוספת (נסיבות שוודאי היקשו על אריסים בדרך כלל למצוא לעצמם אדמה חליפית). ב. הגורם האנושי – סירוב האנשים לקבל את האדמות המוצעות להם בגלל ריחוקן ממקום הולדתם. לא רק ערביי ואדי חווארת סירבו להתרחק ממקום הולדתם. גם מתוך 384 המשפחות הנוספות, הביעו רק 146 את רצונן להתיישב מחדש בחסות הממשלה, כלומר באזור בית שאן ובאזור ג'נין. ג. הגורם הכלכלי-חברתי – המעבר המלאכותי ממקום אחד למקום אחר תוך ערעור המבנה החברתי (פירוק הקבוצה), הצורך בלימוד שיטות עיבוד חדשות, ההסתגלות למגורים ולנוהגים חדשים בסביבה זרה ובאקלים שונה היוו מכשול על דרך הצלחת התכנית. עד מהרה הסתבר למחלקת הפיתוח, שלמרות האמצעים החקלאיים והעזרה שהועמדו לרשות המתיישבים החדשים, היקלטותם במקום החדש מוטלת בספק, ובמחצית יוני 1935 החליט משרד האוצר הבריטי לעכב את המשך ביצוע תכנית היישוב מחדש.¹⁰⁵

בינתיים החלה אט-אט ההתיישבות היהודית בוואדי חווארת להתבסס. בשנת

103. מכתב ווקופ אל קנליף-ליסטר, 6.5.1932, שם, שם.

104. מכתב דאוני אל האוצר, 22.6.1935, שם, שם.

105. מכתב ווקופ אל קנליף-ליסטר, 26.1.1934, ג"מ C.O.733.251.37249; משרד האוצר אל משרד המושבות, 18.6.1935, שם, C.O.733.75049/1/36; דו"ח מחלקת הפיתוח לשנת 1934/5. בדו"ח מחלקת הפיתוח נאמר: בבית שאן יושבו 40 משפחות שקיבלו 30 דונם לעיבוד אינטנסיבי, בעלי חיים, ורעים וציד חקלאי ועזרה עד קציר התבואה הראשון. למרות שנעשה מאמץ ליישב אנשים שגם עברו יחד במקום הקודם, הצטיינה התקופה הראשונה בסכסוכים רבים ביניהם.

1934 היו כבר בוואדי חווארת 11 יישובים וגרעיני התיישבות, שמנו יחד כ-1000 נפש, אלפי דונם זרועים וחרושים וכ-1000 דונם פרדסים; 20 בארות מים הספיקו להשקיית חלק ניכר מהשטח במשך כל חודשי הקיץ והבטיחו כי מספר המתיישבים יוכל וישלש. התנאים הקשים – הכידוד הגיאוגרפי, הבצות וחוסר מקורות פרנסה – מנעו בשלב זה התיישבות רחבת ממדים. עבודות כיבוש הקרקע היו קשות, וספיחי המאבק עם ערביי ואדי חווארת נתנו אותותיהם,¹⁰⁶ ואדי חווארת הפך דוגמא ומשל ל"כיבוש הקרקע", שלא די בבעלות רשמית עליה. המתיישבים הראשונים זכו להילת גיבורים: "בעלי תשוקה כה עזה לקרקע", ש"עוד ידובר בגבורות" שחוללו באותו מקום, שהפך מטרה ל"אפנדים" לירות בו את כל חצי הרעל והשטנה.¹⁰⁷ באביב הוסב שמו של המקום ל"עמק חפר", הנזכר בספר מלכים א', ושם הנחל החוצה אותו ל"נחל אלכסנדר" על שם אלכסנדר ינאי.¹⁰⁸ עד שנת 1937 התווספו עוד ארבעה ישובים של המעמד הבינוני. בשנה זו הוחכרו מדי הקק"ל ועובדו בעמק חפר קרוב ל-22,000 דונם, כ-3000 דונם על ידי קיבוצים והשאר על ידי אנשים פרטיים, ובתוכם מלחמת העולם השנייה חיו והתפרנסו במקום למעלה מ-6000 נפש.¹⁰⁹

פיכוח

נראה שעובדת השתייכותם של אנשי ואדי חווארת לשכבה החלשה והדלה ביותר של החברה הערבית לא מנעה את הפיכתם לגורם בעל משקל בעיני הממשל המנדטורי ואף יצרה אהדה מיוחדת כלפיהם אצל הנציבים העליונים והאדמיניסטרציה. דווקא חולשתם היתה בנסיבות ההיסטוריות למקור כוח, והפכה בעיה מקומית לכאורה לכלל בעיה חברתית-פוליטית.

אריסי ואדי חווארת גילו מידה גבוהה של תחושת שייכות ובעלות כלפי מקום מגוריהם. המכירה הפומבית והפינוי שנתבקש בעקבותיה יצרו ניגוד בין תחושה זו לחוק המנדטורי היבש, בין תחושת הצדק והמנהג המסורתי המקובלים עליהם לבין יחסי הקניין המוכרים על ידי המערכת המשפטית. כשבט בדווי, בעל אורח חיים ומבנה חברתי מסורתיים, היתה להם עד אז נגיעה קלושה בלבד עם ממשלת המנדט,¹¹⁰ ולפתע מצאו עצמם בקונפליקט עם החוק, באופן שכל קיומם – הפיזי

106. ראה, למשל, תזכיר מאת הקיבוצים עין החורש וגבעת חיים: מכתב מהקיבוץ המאוחד, השומר הצעיר ג' וקיבוץ השומר הצעיר עין החורש, 23.1.1933, ארכיון הקיבוץ.

107. ראה, למשל, דבר, 23.1.1933, 8.2.1933, 24.10.1933.

108. יוץ, עמ' קנ"ו-קנ"ז.

109. גרנובסקי, עמ' 314-315; נתונים סטטיסטיים על ואדי חווארת – עמק חפר ראה *Statistical Handbook of Palestine* (A. Gerz, ed.), Jerusalem 1947, p. 416 f.

110. יהושע פורת בספרו "צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1918-1928"

והמסורתי כאחד – הועמד בסכנה. לעומת השניות שאליה נקלעו מנהיגי התנועה הלאומית הפלסטינית, בין האינטרס הפרטי והלאומי, שניות הבולטת במיוחד בדמותו של עוני עבד אל האדי, סירבו אריסי ואדי חווארת באופן עקבי לקבל את הדין. גם משפנו לערכאות, בתיווכם של עורכי דין, סירבו לקבל את פסיקת בית המשפט, משזו שללה את זכותם להישאר במקום. כך העמידו הם את השלטון בפני הצורך להכריע, אם להשתמש בכוח או למצוא פתרון אשר יתקבל על דעתם. בעוד שבעת רכישת עמק יזרעאל היתה התנגדות הפלחים לפינוים ספורדית, מקומית ובלתי אחידה,¹¹¹ הרי שבואדי חווארת התייצבו כל אנשי השבט מאחורי מנהיגיהם ושמרו על עמדה עקבית ואחידה במשך 4 שנים. בעיני הבריטים בלט המספר – 1200 נפשות – יותר מאשר המבנה השבטי. מספר זה הרשים בגודלו לא רק את אנשי הממשל המנדטורי אלא גם את ממשלת לונדון. בקונסטלציה הפוליטית, שנוצרה בארץ אחרי מאורעות 1929, הוסבה תשומת לבה של לונדון (ושל חבר הלאומים) ל"בעיית הנישול" על רקע חשש (בלתי מבוסס) מפני היווצרות "מעמד" של ערבים מחוסרי קרקע, אשר יזין את מרורת הלאומיות הערבית ויכביד על הממשל. כך השתלבה בעייתם של אנשי ואדי חווארת בבעיית המדיניות הקרקעית הבריטית בארץ ישראל, והטיפול ב"בעיית הנישול" הכללית נעשה, במידה רבה, תחת רושם מצוקתם של אריסי ואדי חווארת.

בעיית המנושלים נתפסה על ידי הבריטים כבעיה כמותית של כמה מאות משפחות, שנפגעו ישירות מהעברת קרקע לידיים יהודיות ולא מצאו מקור מחיה אחר. לכן הלכה ופחתה הערכת עצמת הבעיה על ידם ככל שפחת מספרן של משפחות אלה. תכנית הפיתוח שהממשלה הכריזה עליה בקול תרועה הלכה והצטמקה, עד שהפכה למעשה לשאלת יישובן של כמה עשרות משפחות בלבד. מבחינה זו צדקה הסוכנות היהודית משטענה בתגובה למסקנות פרנץ' ולתכנית הפיתוח, כי התכנית אינה עומרת בשום יחס לבעיה, כפי שהוגדרה על ידי הבריטים עצמם.¹¹² יתר על כן, לונדון לא היתה מוכנה להשקיע את ההון שנדרש ליישובם, אף של מספר קטן יותר של משפחות, ואולי אף היתה מעוניינת בגוויעתה של התכנית כולה. התכנית ליישוב מחדש של ערבים מחוסרי קרקע מצטיירת אפוא יותר כתגובה לאי השקט שחוללו מאורעות ראשית שנות השלושים וכדוגמא לשיטת "כיבוי השרפות" שאפיינה את השלטון הבריטי בארץ ישראל בשנות השלושים, מאשר כניסיון של ממש להתמודד עם בעיית הנישול והאספקטים השונים של תהליך העברת קרקעות מידיים ערביות לידיים יהודיות.

(תל-אביב 1976, עמ' 107) מספר על קנסות שהוטלו על שבט זה ועל שבטים אחרים באזור טול כרם במהלך "מאורעות 1921".

111. על כך ראה, למשל, מאמרו של רופין ב"דבר", 30.1.1933; אבנרי, עמ' 99-101.
112. "תזכיר מוגש על ידי הנהלת הסוכנות היהודית על הדינים והחשבונות של מר לואיס פרנטש על הפיתוח החקלאי וההתיישבות על הקרקע בארץ ישראל, 10 במרס 1933".

מעל לכול בולט מהחומר שבידינו, על אף מגבלותיו, הקשר החזק והמיוחד של אריסי ואדי חווארת לאותה ארמה, שאליה התייחסה מסורתם השבטית. ניתן להניח כי מושגי לאום ומולדת במובנם המערבי היו מעורפלים בהשוואה למושג של "ארמת אבות", שעליה נולדו ושאותה עיבדו. וקופ סירב בתכלית להצעה ליישב אותם בעבר הירדן, משום שהיא מחוץ לגבולות ארץ ישראל. הוא לא התייחס לקושי הטמון בעצם ניתוקם מהסביבה שבה חיו, וספק אם בית שאן שונה היתה מבחינה זו מעבר הירדן. אריסי ואדי חווארת הניחו, בצדק, שהממשלה תהיה מוכנה ללכת לקראתם לפני משורת הרין ושמו יחכם עליה. אולם, זו תפסה רק במהלך הפרשה, שהפתרונות שבירה אינם מתאימים, משום שאינם עונים על הדרישה העיקרית של האריסים – ארמה באזור הולדתם. הפקודה החדשה להגנת מעברים, שפורסמה באוגוסט 1933, עיגנה בדיעבד את דרישת ערביי ואדי חווארת, בכך שקבעה כי יש להבטיח לאריסים מפונים מינימום של ארמה – "שטח מחיה" – באזור הולדתם. סירובם של אריסי ואדי חווארת לעקור לתל-א-שוק הביא את הממשלה למסקנה, כי העתקתו של אריס למקום אחר יוצרת אצלו "אי נוחות חברתית", מקוממת אותו ומהווה מוקד לאגיטציה פוליטית; ואילו הפיצויים הכספיים המוצעים כתחליף אינם מונעים היווצרותה של שכבת אנשים חסרי ארמה.¹¹³

פקודה, שתגביל את מכירת הקרקעות ליהודים כגון זו שהוצעה ב"ספר הלבן" של 1930, לא נחקקה. הקושי העקרוני בחקיקת חוק שיגביל את חופש המסחר על בסיס אפליה גזעית, החשש מפני סכסוך עם בעלי הקרקע הגרולים, הסכנה שזרם ההון היהודי, שסיפק חלק נכבד מתקציב הממשלה המנדטורית, ייפסק, והרצון שלא לעמוד בסתירה גלויה עם החובה שהטיל כתב המנדט לעזור בהקמת הבית הלאומי – מנעו חקיקה כזאת. ההתפתלות התחיקתית מאז 1920, משחויבה כל עסקה קרקעית בהבטחת "שטח מחיה" לאריס, ביטולה והשבתה על כנה 13 שנים מאוחר יותר, מעידה על ההתלבטויות והקשיים שבהם נתקל המחוקק המנדטורי. חוקי הקרקעות הסדירו את מכירת הקרקעות ופישטו אותה, ובכלל זה הגדירו את הנסיבות שבהן הותר או נאסר נישול אריסים (על פי הגדרת המחוקק); אך הם לא

113. מכתב מזכיר הממשלה אל קנליף-ליסטר, 11.5.1933, ג"מ C.O.733.234.17272/1; מכתב וקופ אל קנליף-ליסטר, 26.1.1934, שם, C.O.733.251.37249. הפקודה פורסמה ב-Official Gazette, 31.8.1933. כדי למנוע את המשך נישולם של האריסים, הרחיבה הפקודה החדשה את הגנתה על כל מי שעל פי עיסוקו ויחסיו עם בעל הקרקע היה במשך שנתיים אריס, באופן בלתי תלוי בהסכם אריסות ככתב או בעל פה ("אריס סטטוטורי"). בד בבד, על מנת למנוע פיתוים של אריסים לוותר על זכויותיהם (עקב קשיי מחיה או לחצים אחרים), אסרה הפקודה על אריס למכור או לשעבד את "שטח המחיה" שלו או את זכויות האריסות שלו ללא הסכמת ועדה מיוחדת ואישור הנציב העליון.

מנעו את התופעה. בעלי קרקע ערבים וחלק מהאריסים עצמם שיתפו פעולה עם הקונים היהודים ועקפו את החוק;¹¹⁴ ואילו יכולתם של אריסים לדרוש את הגנת החוק – גם אם היו זכאים לה – היתה מוגבלת מעיקרה.

בתולדות הממשל הקולוניאלי של בריטניה היתה בעיית החזקה על הקרקע מוכרת. רפורמות אגרריות וחוקים חדשים הצליחו בדרך כלל משזכו להסכמת ההנהגה המקומית ולגיבויה. אך בקולוניות רבות התעוררה שאלת המדיניות הקרקעית, משנוצרה חפיפה בין קבוצות הנהנות מחוקי הקרקעות הקולוניאליים ואלה הנפגעות מהם לבין ניגודים אתניים.¹¹⁵ בארץ ישראל היתה הבעיה חריפה הרבה יותר, משום שחפפה ניגוד אתני, תרבותי ולאומי גם יחד. השלטון המנדטורי לא יכול היה לרצות את שני הצדדים. הניסיון לתעל ולמתן את הניגוד שהלך והחריף בין שני העמים בעזרת חוקים יצר איזון כה עדין, שגם קבוצת אריסים קטנה יכלה לתקוע טריו בגלגלי הממשל המשומנים ולהפוך למוקד ציבורי ופוליטי.

114. תזכיר אנדריוס, 23.4.1934, ג"מ C.O.733.252.37267/1; פקודת הגנת המעבדים (תיקון מס' 7), 1934, שם, C.O.733.252.37272. כך שונתה הפקודה להגנת אריסים משנת 1929 טלאי על גבי טלאי, ובכל זאת כתב אנדריוס, שלא ברור כלל אם פקודת 1933 ותיקונה ב-1934 מנעו נישול: היהודים עושים הכול כדי לעקפם, האריסים אינם עומדים בפני הפיתוי הכספי ובחוק נותרו פרצות רבות שאותן יכול בעל הקרקע לנצל (מכתב ווקופ אל קנליף-ליסטר, 23.8.1933, ג"מ C.O.733.252.37272/1). קנת וו. שטיין טוען, כי החוקים אף עודדו מכירת קרקעות ליהודים, משום שבעל הקרקע העדיף רווח כספי זה על פני העסקת אריסים והסתבכות עם חוקי הגנת האריסים (קנת וו. שטיין, עמ' 67-69, 82).

115. כמו, למשל, באיי פיג'י, שם הוצעה פקודה להגנה על ארמת הילידים מפני המתיישבים היהודים, או החוק לשמירת ארמה מלזית מפני יומים סינים והורים. ראה Elias Taslim Oluwale, *British Colonial Law, a Comparative Study of the Interaction between English and Local Laws in British Dependencies*, London 1962, pp. 226-228